Г. КУБАНСЬКА

ТЕРНИСТИМИ ШЛЯХАМИ

Printed in Canada

Г. КУБАНСЬКА

ТЕРНИСТИМИ ШЛЯХАМИ

diasporiana.org.ua

1948
НАКЛАДОМ АВТОРА
ДРУКОМ "НОВОГО ШЛЯХУ"

Copyright
by
Author.

Published by the Ukrainian National Publishing Co. Ltd.
209 Jarvis Ave., Winnipeg, Manitoba.

ПЕРЕДМОВА

Про країну з незаходячим сонцем, де поруч уживаються казкова пиха партійців та нечувана убогість затурканих людей, де правда розтоптана лежить, — написано дуже багато й надзвичайно різноманітно. А все ж ще безліч залишається невідомого. У цій одній шостій світу стільки проороблено звірячо-нелюдських експериментів, що описуватимуть їх ще цілі генерації. І все буде нове, нечуване. Більше легальних злочинів, як проороблено тут, навряд, чи коли зазнала наша планета.

Брунатні — "зверхлюди" намагалися блискавично нагнати і перегнати своїх червоних учителів. Кожний факт їхнього панування також заслуговує, щоб його занотувати.

Головніші факти з цієї книжки мною уже були переказані та надруковані на циклостилеві під назвою "Під червоним та брунатним тоталізмами". Цілковито охопити все тоді я не могла через технічні перешкоди.

Усі факти, що наводжу у цій книжці в дійсности відбулися. В них я або брала участь, чи

була свідком, або чула з абсолютно певних джерел. Ні одного випадку, який би не був перевірений, тут не приводиться.

Ніяких особливих висновків я не роблю. Вважаю доцільнішим, щоб кожний читач сам створив погляд на ту, чи іншу дію.

Подані імена — дійсні, а прізвища здебільшого повностю не приводжу, щоб не пошкодити невинним.

Авторка

І. ДО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

У другій половині XIX-го віку ставало тісно жити в Україні. Ціни на землю хутко підносилися. За політичним заповітом залізного канцлера Бісмарка з Німеччини сунули нові колоністи, одержуючи фінансову допомогу держави. Вони не зважали на ціни землі. Нові німецькі зайди одержували спеціяльне завдання та подвійне громадянство (набували російське, не відмовляючись від німецького). Починався тихий систематичний — "дранґ нах остен". Землю захоплювали чужі, ворожі українцям люди. На колишніх ланах вільних запорожців, навіть на самій Хортиці, виникали німецькі "колонки", як звала місцева людність нові німецькі оселі.

Уряд царів свідомо сприяв такому мирному захопленню німцями української землі. На ній ніби не помітно створювалися військово-політичні бази майбутніх походів Німеччини в Україну.

Аборігени і з ними старі асимільовані німці, що вже не бажали відновляти громадянства колишньої батьківщини, заметушилися, Вони від штучного, ворожою рукою твореного малоземелля, рятувалися переселенням на схід в при- й

заволзькі степи, простори Туркестану, аж на Далекий схід, до Зеленого Клину Приамурщини і Усурійщини. А уряд царів цьому переселенчому рухові українців допомагав, сприяючи акції ворожої держави.

У цих обставинах родини В-ів, К-ів та Ш-ів також рушили на схід за новою долею. Вони оглянули широкі, майже ще порожні степи аж до Волги. Однак, найбільше їм сподобалася долина Святої Марії на межі Кубані та Дону. Як на Катеринославщині, так і тут, вони спіткали нащадків запорозьких козаків — людей відвертих і шляхетних. Та ж мова, старі українські звичаї й пісні. Ті ж безмежні лани, тиха Єя, а зорі ще ясніші. Що правда, не прилітали тут лелеки здалека, але зате часто в літню пору, особливо у тихі, гарячі дні з піднебесної блакиті чулися курликання хижих, бистрооких орлів.

Від долини до ближчої оселі ст. Кущовської лише пара десятків верстов; а до промислово-торговельного великого міста — Ростова — 70 верстов.

На щастя прибувших ціла долина з околицями продавалася і то за помірковану ціну. Вони радо закупили цілий участок землі й заснували нову оселю, яку назвали Марієнталь. Поблизу неї пробивалися родники. Від них булькотів маленьки потічок, що пізніше і постачав- воду для зробленого ставочка. У ньому розвели рибу і раки.

Спродавши майно на Катеринославщині, переселенці жваво взялися будувати нову оселю — Маріеталь. Відразу вони заклали цегельню. Все

будували з цегли, а дахи вкривали дахівкою. До цього їх спонукав досвід з України, де їм частенько доводилося помагати рятувати від пожежі села з соломяними дахами. Тепер вони будувалися не на німецький зразок, а за звичаєм місцевих людей. Свідомо не хотіли відрізнятися від околишніх станиць та хуторів. По головній вулиці посадили пирамідальні тополі. Двори просторі, чотирьохкутні, з добрими садами та городами-левадами. Хати ставили окремо, а не сполучені з рештою господарських забудовань, як у німців. Перед хатами — городчики повні квітів. Усі фундатори Маріенталю — люди релігійні. Вони громадою допомагали, коли комусь траплялося лихо, але й твердо дотримували засади, що поміж них можуть жити лише чесні люди. Між ними селилися також і українці. Здебільшого це були люди, що прибували сюди на заробітки, Пізніше — розживалися і залишалися.

Найчисленніші родини в оселі були В-и і К-и. Як серед одної, так і в другій були представники і з високою освітою. Одначе вони не цуралися своїх родаків. Декотрі з них по закінченню високих шкіл повертали до рідних хат та удосконалювали старі господарства. Через те у цій оселі окремі галузі; як от: садівництво, виноградництво, пасічництво, плеканя коней і інші набули високого рівня.

Поміж молодими В-и особливу увагу звертав на себе девятий син Матвія В-а, котрий по батькові названий також Матвієм. Цей хлопчина, котрого ззамолоду всі називали Матвійом Мат-

війовичом, вражав надзвичайною ініціятивою та тверезим розумом. Усі брати, хоч і старші, завжди зверталися за порадою до нього. Глибоко релігійний, він відповідь на всі питання знаходив у св. письмі. У найгірші моменти потішав, що пізніше все на добре прийде. Особливо ж він захоплювався господарством, але модернізованим та удосконаленим. Щоб всебічніше охопити господарське життя, він закінчує агрономічну та Микитівську школу виноградництва в Ялті. При цьому учився "не для школи, а для себе".

Непопулярна Японська війна та невдала революція 1905 року пройшли мимо, як Матвія, так і Марієталю. По закінченні школи в Ялті Матвій відбув однорічним добровільцем у Запорозькім Кубанськім полку з виходом до запасу старшим урядником. Повернувшись з війська, Матвій намовляє батька закласти окремий хутір, на якому завести цілком модерне господарство, якто робили вже багато козаків. Крім цього на південному схилі горба у верстві від Марієталю засадили 12 десятин винограднику. Хутір збудували у 5-ти верстах від Марієталю. Всі будови у ньому та двох метрова огорожа навколо двору — з цегли. На хуторі заведені наймодерніші машини. Замість так поширеного в Україні "журавля", воду з криниці помпували вітрогоном. Коси й серпи заступили травокоски та сноповязки. Молотили пашню молотаркою з нафтовим двигуном. Не забуто і про пасіку. 60 рамкових, власного удосконалення, вуликів мали спеціяльне на зиму приміщення. В ньому установлено також машини

для помпування і очищення меду, на вироблення штучних вощин і інші. На конюшні стояло зо два десятка чисто і півкровних коней. Пізніше цей хутір, майже щороку, на сільсько-господарчій виставці у Ростові за свої вироби одержував нагороди. Матвій Матвійович на хуторі сам доглядав найменшої дрібниці. Бракувало йому лише господині.

Під вечір одного теплого травневого дня Матвій на мишастому жеребцеві, чистої крові кабардинцеві, виїхав подивитися, як косять траву новими "макормиками" з Ню-Йорку. Їдучи, він побачив на сусідньому сінокосі їздця, що з розгону перстрибував невеликі канави. Як кіннотчик, Матвій відразу оцінив коня й їздця на ньому, Це були дві істоти злиті між собою, що вітром носилися по зеленому килимі-сінокосу. Прямуючи до своїх косілок, Матвій не міг відірвати очей від гарцюючого їздця. Косілки цокотіли, а трава за ними хвилями лягала. Наказавши, по закінченню загону, їхати до хутору, сам направив коня до інтриґувавшого його їздця.

Зблизившись, зі здивуванням побачив на шпакуватому англійцеві з білими задніми ногами по мички молоденьку дівчину. Вона сиділа по мужеськи, як вилита, в козачому, в срібному наборі сідлі. Кінь нервово гриз вудила, гріб ногою стримуваний ніжними руками самовпевненої чорноокої амазонки. З подивом та піднесеними чорними бровами, ніби питаючи, чого йому треба, глянула на Матвія. Цей же, зніяковівши, поклонився і запитав:

— Звідки Ви? —

Дівча спалахнуло, але опановано відповіло:

— З хутора "Зірка" —

Матвій попросив дозволу провести її. Дівча суворим поглядом зміряло Матвія, стиснуло шпака ногами і з місця стрілою понеслося у напрямкові свого хутора. Матвій, як зачарований, постояв аж амазонка зникла за обрієм. Замислений він рушив ходою додому. Довго ще перед його очима маячила, несподівано зустрінута та, як привід, зникнувша красуня.

В ті часи в околицях Марієнталю раз на рік відбувалися перегони верхи та ристю парних запряжок. У тих і других брали участь звичайно якихось 8-10 кубанських осель. На цей рік з Марієталю на перегони лінейкою визначили Матвія, що мав славу доброго їздця. Перегони відбувалися у неділю на толоці Марієнталю. Шлях бігу був означений лише двома борознами. Ніяких інших вирівнювань та вигладжувань не робилося. До старту стало вісім пар коней, запряжених у лінейки (4-х колесний віз на ресорах). Довжину перегону назначено в 3 верстви. Матвій прибув з запізненням, коли вже вирівнювали до старту. Важко було розпочати цей біг, бо коні хвилювалися, чмихали й зривалися завчасно. Сім разів завертали. Нарешті пішли!.. Серед стартуючих була одна дівчина, котра вже на півдорозі вискочила наперед і дуже вправно вела свою, в яблуках, пару понад внутрішньою борозною. Глядачі із захопленням слідкували за надзвичайно певно веденою лінейкою. Аж ось, відділилася

друга пара ясно-рижих коней, намагаючись догнати дівчину.. За суперництвом цих двох лінейок всі слідкували з затаєним духом. Ось рижі головами зрівнюються з задніми колесами лінейки шпакуватих. Та їм треба по довшій дузі обігнати яблукових, які вільно все більшу розвивають швидкість. Уже всі визнають побіду за дівчиною, котрій осталося яких 40-50 сажнів. Нараз всі охнули! На місці лінейки дівчини — стовп куряви! Підручний кінь упав. У цей час Матвій на рижих обігнав суперницю і перший досягнув старту. Та ніхто на нього не звертав уваги. Всі кинулися до дівчини.

Залишивши робітникові свою пару, побіг туди й Матвій. Він сполотнів, коли побачив, що суперницею була та, що так вразила його на сінокосі. Тепер вона стояла в розідраній суконці та зі скровавленою ногою. Коли її очі зустрілися з Матвієвими, в них спалахнула погордлива зневага. Так начебто говорила: "на нещасті виграв"! Матвій стояв пригноблений, не знаючи, що робити. А в цей час батько дівчини, кремезний, широкораменний, підстаркуватий козак, побачивши, що кінь лише спіткнувся через яму й непошкоджений уже стояв, а донька одробилася пошкрябанням ноги та розірванням суконки, весело звернувся до старого Матвія:

— Так це ваш син перегнав моїх шпаків? О. не сумуй Ніно! Тебе обігнав не абихто!.. Та якби ти його випередила, то сором би був нашим запорожцям і в Уманську тоді не показуйся. Мат-

вій Матвійовичу, чи не хотіли б ви побачити моїх інших скакунів? З охотою покажу вам свій баз*)" — звернувся далі до молодого.

Матвій почув себе трохи заскоченим такою увагою, та не цілком певно відповів:

— Якщо тато бажатимуть, то ми заїдемо у ближче свято.

Ніна здивовано слухала веселу говірку батька, котрий завжди був стриманий і мовчазний. Його ласкавість до молодого Матвія зацікавила її — і гнів потроху розпливався.

Учасники перегону помаленьку розїздилися. Два Матвія, попрощавшись, лінейкою трохи змореними рижими також потюпали до свого хутору.

Після вечері батько завів таку розмову:

— На цьому хуторі думав я поселити Михайла, але він рішучо відмовився, не бажаючи залишати свій полк. Грицько прилип до кузні й цегельні в Марієнталі. Василь почуває себе занадто добре з адвокатурою в Ростові. Іван нічого не хоче чути поза музикою та своїми концертами. Андрія, як найменшого, я б бажав залишити при собі, бо він самостійно розбазарив би хутір за пару місяців. Отже, сину, мусиш ти перебрати цей хутір, з тим шматком землі, що є біля нього та й виноградник тобі найбільше пасує. Але на господарці потрібна й господиня. Мусиш подумати про одруження. Може б ми на зелені свята використали запрошення старого Федора Петро-

*) Базом на Кубані називалася загорода для коней, чи худоби.

вича Г-а й навідалися до його "Зірки". У нього старша донька на виданні. Вона гарна, інтелігентна, з відомого козацького роду й доброю славою.

На це Матвій, трохи соромлячись, відповів:

— Добре, тату, зїздемо.

На другий день зелених свят, належно убравшися, батько з сином сіли до фаетону й поторохкотіли на хутір "Зірка". Ворота останнього відчинив робітник, від якого довідалися, що господар на кінському дворі. Залишивши фаетон, вони попростували до господаря.

Підходячи почули веселий сміх і вигуки "браво, браво!" Тут же побачили: в базу стояв господар з трьома козаками, а трохи далі за волосяний аркан тримали накинутого чотирьохлітка Ніна й табунник — кімлик Бадьма. Господар, привітавши гостей, запитав молодого Матвія, чи вміє він також накидати арканом коней, як його Ніна, що конкурує з Бадьмою? Дівчина, побачивши гостей, випустила з рук аркан й прожогом вискочила, як дика сарна, з базу.

В останньому схвильовано перебігало з рогув-ріг коло 150 маток, лошат, стригунів, третяків і старіших коней. В жолобах лежали великі грудки соли. Всі коні добірні й легкі, призначені для війська. Матвій був захоплений таким табуном цих прекрасних тварин. Накинутого коня господар наказав віддати козакам, а сам запросив гостей до конюшні. Там стояли четирі жеребці — чистокровний англік, араб, кабардинець та англо-араб. На всіх з блиском гладенько прилягала

шерсть. Почувалась вправна рука плекателя. З конюшні перейшли до невеличкого манежу, на якому тренер (к. урядник Варшавського дивізіону) саме ганяв на аркані осідланого чотирьохлітка. Відвідали також молочарню, де вироблявся і кумис та олійницю, у якій олію били з соняшного насіння.

Було коло першої години, коли господар з гостями ввійшли до вітального покою. Тут їх зустрінула дружина господаря — козачка ст. Павлівської з походження та старша донька Ганна. Після привітань гостей запросили до їдальні. За стіл сіли, крім зазначених осіб, сини підлітки й дівчата, між якими була і Ніна. Старенька господиня здавалася трохи затурканою й заляканою, хоч і з козацького роду. Ганна елеґантно одягнена й зачісана. Вона трималася без манерности, як дама з вищого товариства. Це була гарна жінка. У кожному її русі відчувалася педантичність учительки. Ніна ж виглядала, як польова квітка. Великі, чорні, як терен, очі, чорні, як крило ворона, брови й коси, відтінялися на мармуровобілій шиї й чолі; щоки й уста — як сік малини. Сиділа вона мовчазна, кидаючи час-від-часу трохи з під лоба погляд на молодого гостя. Матвій, хоч і сидів поруч з Ганною, але очі його вабила польова квітка.

По обіді перейшли до вітальні. Ніна піднесла гостям різні овочі. Господар попросив Ганну, щось заграти на піяніно. Ганна трохи почванилася, але на прохання гостей сіла за піяніно й заграла щось з Брамса. Ніна стояла коло дверей

і замислено слухала сестру. Коли Ганна скінчила та встала від піяніна, батько Матвія запитав Ніну, чи і вона грає? Та соромливо відповіла: "трохи", а її батько, підморгуючи додав: "О, вона має ще й добре сопрано!"

Тоді всі стали просити, щоб Ніна заграла й заспівала. Дівча несміливо підійшло, сіло за піяно й заспівало акомпануючи. "Ой, на горі та женці жнуть, а попід горою яром долиною козаки йдуть..." Спочатку несміливо, а потім все вільніше та певніше лилася пісня під супроводом дуже гармонійного акомпаніяменту. Всі були захоплені, а Матвій, сам не помічаючи, почав підтягати своїм баритоном. Скінчивши одну пісню Ніна, не звертаючи уваги на слухачів, переходила на другу, а Матвій уже стояв коло неї і їх дует хвилями лунав через відчинені вікна, далеко, далеко в полі. Особливо ж добре удався їм спів пісні: "Стелися барвінку..."

Так, несподівано для всіх, відбувся концерт вязанки українських пісень.

Вечеріло. Гості почали збиратися відїздити. Господар запросив спочатку пополуднувати. Полуднували вже в меншому колі. Прощаючись, гості запросили відвідати і їх.

Тихо котився фаетон по мягкій польовій доріжці. Батько й син мовчали. Кожний заглибився у власні думки з пережитого дня. Мовчанку порушив батько запитом:

— Ну, як тобі вподобалася панна Ганна?

— Людина — для міського життя. Хутір для неї, як псові сіно. Вона в ньому занудиться. Ціл-

ком протилежна їй — Ніна, стихією якої є хутір, господарство — відповів Матвій.

І знову замовкли. Тишу порушували лише тупіт копит та чмихання вороних.

— Так, так, я тієї ж самої думки, сину, — ніби байдуже, зазначив старий. — Все було б гаразд коли б Ганна не була старшою. Як приїдуть, то поговорю зі старим. —

Далі в мовчанці доїхали до Маріенталю.

За два тижні, на здивування В., з хутора "Зірка" прибув лише Федір Петрович з Ніною, бо до них загостив директор прогімназії, в якій учителювала Ганна. Гостям показали господарство Маріенталю. Пообіді фаетоном В-рів усі вирушили на хутір. Матвій вміло знайомив зі своїм улюбленим хутором, даючи пояснення до кожної дрібниці. Окремо стояв золотистий жеребець — чистий араб. Решта коней паслися на толоці. В просторому сараї (шопі) зі стелею під цинковим дахом стояли: молотарка, плуг і скоропашка, дві травокоски, одна сноповязка і одна з крилами косілка, двоє граблів, чотирі вози з подвійними драбинами та інший реманент. Всі машини, крім возів, американського походження. Великий магазин був майже порожній, виметений та побілений. Окрема елегантна хатинка, з вирізаною з дерева бджілкою над дверима, заповнялася всілякими пасічними приладдями. Зимою тут стояли й усі вулики. Низеньким, деревляним, зелено-пофарбованим парканом відділявся сад і город, в якому стояла й пасіка з шестидесяти модерних вуликів. Коло чверті десятини у саду

займали полуниці. Сад ще молодий, але в зразковому порядкові. Всі дерева очищені від сушняку, обкопані, знизу побілені та свіжо обприскані парижською рідиною. Окремо загороджений дворик — займала птиця: кури, качки ,індики й гуси. Цілком окремо були стайні для сорока корів з індивідуальною годівлею. Двір вимощений залізняком (цеглою). Після цих оглядин зайшли в простору чистеньку хату з семи кімнат, з пофарбованою підлогою. У робітні Матвія стояли чотирі шафи з дубу. В одній, аптечка для першої помочі; в другій, ветеринарні прилади й медикаменти; в третій геодезійні струменти, а найбільша наповнена фаховими книгами й журналами. Під вікном стояв стіл для креслення. На одній стіні висів план будов хутора, а на другій план виноградника.

Старий Г-ф захопився усім, що бачив. Йому бракувало слів для похвали. У Ніни блестіли очі, як у дитини, котрій дуже сподобалася лялька. Вона вперше бачила науково ведене господарство. Дуже її здивувала велика кількість книжок та журналів у чотирьох шафах і на полицях у вітальній.

Нарешті, зайшли до їдальні, де вже був накритий стіл з холодними стравами: кавяр, червона риба, куриця у сметані з зеленою цибулею, що на Кубані звалося "холодним", та різні овочі. Матвій примостився біля Ніни. Частував її й, жартуючи, говорив, що страви були б смачніші, коли б їх доглянула господиня.

— А що ж вам перешкоджає мати господиню? — несподівано здивувала всіх трохи наївним і трохи голосним запитом Ніна.

—Аби кого я не хочу, а ті, кого б я дуже бажав, від мене тікають — жартівливо відповів Матвій.

На цей жарт Ніна помітно почервоніла, пригадавши зустріч на сінокосі.

Після полудня вернулися до Марієнталю, де мати Матвія з особливою ласкою та з великим букетом розкішних квітів зустрінула Ніну. Вона була вражена такою несподіванкою, поцілувала старенькій руку й весело розповідала про "дива", які вона вперше в житті побачила на хуторі.

Знову гості були запрошені до столу. На стіл подали гарячі страви, різні печива, коньяк та вино власних виробів. Все це дуже смакувало, як старому, так і Ніні. Після вечері перейшли ще до вітальні, де й прогомоніли до смерку. Федір Петрович декілька разів пригадував Матвієві, що буде до нього тепер частіше заїздити за господарськими порадами. Ніна ж цілком заприятелювала з старенькою мамою Матвія, обіцяючи також частіше й запросто відвідувати її.

Була місячна, зоряна ніч, коли батько з донькою, подякувавши за гостину, відїхали. Цілу дорогу старий гуторив про молодого Матвія, як про надзвичайного господаря, пригадуючи, то одну, то другу з бачених річей. Ніна ж підсвідомо також ввесь час блукала своїми думками навколо Матвія та його хутора.

Після цих відвідин поміж двома родинами затіснилося особливе приятельство. Не проходило тижня, щоб вони не зустрічалися. А Ніна по декілька разів на тиждень відвідувала матір Матвія. Від останнього вона теж уже не втікала. Матвій же дуже часто находив "справи", щоб заїхати на хутір "Зірку".

Промайнуло літо. Панна Ганна заручилася з директором прогімназії. Стежка до Ніни стала вільнішою. Одного вечора Матвій відкрив їй таємниці свого серця. Вона зарожевіла й соромливо відповіла, що не знає, як тато скажуть... Старий В-р без жадних вагань порозумівся з Федором Петровичем, коли прислати сватів, та якнайліпше урядити по-козачому весілля. В умовлений день Ніна подавала рушники, а через тиждень справили й багате весілля. На нього зїхалися всі брати, сестра Матвія й рідні Ніни. Поїзд до церкви складався з двадцяти запряжок (фаетонів, лінейок і тачанок). Гарно повбирані, привітливі, радісні молодий і молода вабили очі. Це було подружжа з любові, які рідко трапляються. Із церкви ввесь поїзд направився зі стрільбою бояринів до хутора "Зірки". Тут перед головними дверима молодих зустріли з хлібом і сіллю старенькі батько й мати Ніни. Молодих посадили на покуті. По старшинству розсілися за великими столами рідні й знайомі. Столи вгиналися від напоїв та їжі. Пообіді розпочалися танки, перед у яких вели молоді. Вечеріло.. Цілим поїздом, випереджаючи один, одного, поспішали молоді й гості до Марієнталю, де вже їх, нетерпляче,

виглядали. На брамі розложили костер вогню, через який мусіли переїхати молодий з молодою ("очищення від злого духу").

На ґанку стояли старий В-р з хлібом-сіллю, а дружина з підрішіткою, наповненою хмелем, житом, пшеницею, вівсом, просом та дрібними срібними монетами. Підійшовши, молоді низенько вклонилися батькам. Батько промовив:

— Щасти ж вам Боже, діти!..

А мати зі словами:

— Пошли вам Боже на все гоже! — обсипала їх мішаниною збіжжя з підрешітки.

В хаті столи заставлені різними стравами та напитками. За них сіли молоді та численні гості. В другій кімнаті гули музики. Молодь танцювала. Хутко між нею опинилися й молодий з молодою. Так забавлялися аж запівніч.

Після трьохденного весілля, Матвій з Ніною переїхали на власний хутір. Почалася праця над улаштуванням родинного гнізда. Обоє молоді й повні життя. Кожний, ніби наввипередки, намагався все зробити якнайліпше. Обоє без змови прагнули не до найбільшого, а до найліпшого. У біді вони допомагали кожному. Ніколи не гордували робітниками, з якими їли за одним столом, чи вбогими людьми. Добре памятали, що "всі під Богом ходять". Часто можна було бачити, як ця пара верхи, або лінейкою прямувала в царину. Праця у винограднику, в полі, чи на пасіці завжди робилася вчасно. Першими кінчали молотьбу, першими озимину засівали, а виноград завжди ще з

листями накривали. Ніна між дівчатами разом працювала, співала й жартувала. Ніхто не відчував у неї чванства господині. За це всі її любили й радо в неї працювали. Матвій же на цілу околицю став порадником у найрізніших справах: він лікував кожного, хто звертався до нього, давав пораду, коли щось ставалося з худобою, учив, як поводитися на пасіці, радив, де достати і як посадити щепи і т. д. і т. п.

Так щасливо в любові між собою та любимі населенням цілої околиці жили вони й працювали, даючи й іншим приклад. За пару років їхня родина побільшилася донею — Ольгою.

1. Перша світова війна

У липні 1914 року в Сараєво пролунали постріли сербського студента Принципа. Він забив наслідника Австрійського престолу Фердинанда та його дружину. Почалися дипломатичні ультиматуми. Вони кінчилися проголошенням війни Австрією — Сербії, Росією — Австрії, а через день Німеччина виступила проти Росії. Була проголошена мобілізація від Балтику до Владивостоку. Матвія також покликали до ст. Уманської у другий Запорозький полк. Почалася перша світова війна.

У таборі ст. Уманської зо два тижні повторяли вправи зі стрільби, далекоглядні, розвідкові й атаки лавами. У неділю після молебня, кроплення святою водою та напутування отцем Володимиром та отаманом Єйського Відділу, Запорозький та Уманський, другої черги, полки з піс-

нею: "Та розвивайся ти, зелений дубе, завтра похід буде..." рушили вантажитися на фронт. Прощання при відході було поважне, але без особливих відчайдушних сцен. Багато жінок плакало, але у козаків очі не помокріли: вони жартували й сміялися.

Матвія призначили старшим у розвідкову команду. За два тижні Матвій уже не раз заскакував у тил австрійців, в чому йому дуже помагало знання мови. Його полк уже посувався по ворожій землі. Перший місяць Матвій міг писати частенько дружині й до рідних. Скоро одначе ціла бригада опинилася в окруженні ворога, з якого довго не могла вибратися. У цю пору в одній з вилазок литку Матвія прошила мадярська куля і він опинився у польовому лазареті. У ньому ж він звільнився і з окруження.

Одужавши, без відпустки додому, Матвій знову був серед своїх розвідчиків-запорожців. У полку його привітали з піднесенням у прапорщики та призначили помічником командира розвідчиків. Полк приєднали до дивізії, що одержала наказ спуститися у Мадярську долину. Саме розпочинався наступ ген. Брусілова-Рузького у Галичині. Шукаючи "язика" в Карпатах, Матвій подруге був ранений. Козаки, що його несли, напоролися на велику заставу мадяр і були полонені. На збірному пункті захоплених до полону, Матвій побачив багато російських салдатів та з десяток козаків.

Тисячі полонених гнали мадярські жовніри лісними дорогами поміж старезних буків. Ранених

та недужих клали до возів без медичного огляду. Лише декому з цих нещасливих полонені фельдшера підчас привалів робили перевязки. На скаліченій нозі Матвія запеклася кров, бо ніяк було промити й перевязати. Він обмотав її, знявши з себе останню сорочку. Минув тиждень. Полонених пригнали до першої залізничної станції. На останній навантажили їх по 50-60 чоловік до вагону й повезли в Австрію. Полонених примістили по таборах. Ранених положили в окремому бараці. Ліжок не було. Всі покотом валялися в соломі на підлозі.

Прийшов австрійський молодий лікар, наказав полоненим лікарям та фельдшерам легко ранених продезинфікувати та перевязати. Важко ранених залишили без лікарської допомоги. Вони агонізували.

Їсти давали дуже скупо, надолужуючи більше на окріп (мав бути чай) та на німецьку брукву. Картоплю, як дорогоцінність, їли з лушпайками. Товщ часом траплявся для запаху. Люди марніли. Хвороби поширилися. Та все ж молодий організм Матвія виявляв велику відпорність. За чотирі місяці рана затяглася і його перевели до здорових.

Недовиживлення з кожним днем ставало більше. Через півроку почали масово вмирати. Держава не мала чим годувати не тільки полонених, а й власну цивільну людність. Адміністрація табору не один раз пропонувала Матвієві прийняти німецьке громадянство й стати німецьким стар-

шиною, але він, зламати присягу вважав неприпустимим та і вмирати з голоду також не приваблювало. Треба було шукати виходу.

Так дозріла думка втечі з полону. До Матвія приєдналося ще чотирі фізично міцніших українців. Всі покладалися на знання Матвієм німецької мови. Була тепла, дощова ніч. Коло півночі пройшла перевірка. Змовники простежили, коли охорона поховалася по своїх будках. Рушили до вибраного задня місця, де найлегше було пролізти крізь два ряди колючого дроту. За три години вони вже увійшли до лісу, прямуючи до Чехії. На світанку втікачі були в Судетах, де жили й чехи. Вибравши у глибокому яру набільшу гущавину вони вирішили тут пересидіти день. Зїли скудний харч, який захопили з собою. Смеркало. Втікачі обережно, по одному виходили з свого укриття. Тихо, гусаком ішли краєм лісу. Скоро недалеко під лісом помітили світло. Придивилися. В якихось пів кілометра від них стояв невеликий хутір, з вікон хати якого світилося. Зупинилися й обміркували, що робити далі? Вирішили наблизитись і якось довідатися, що за люди там живуть? Підійшли на яких 50 кроків, прислухаючись. Почули декілька фраз старшого чоловіка — по чеському. Вислали Матвія на розвідку. Матвій підійшов до хвіртки і привітався. Старий пан здивовано, трохи злякано спитав по-німецькому, чого він хоче? Матвій, підійшовши ближче, тихо, ніби на ухо, прошепотів по-українському "хліба". Старий мовчки указав на двері й Матвій слідом за ним увійшов до хати. Ломаною московщиною

старий розпитав Матвія, хто він, звідки й куди прямує? Дізнавшись, що їх аж пятеро, він ударив руками об поли, удаючи, що безсилий допомогти. Однак, трохи згодом просив покликати решту, завів їх до стайні та велів лізти за ним на горіще. На останньому лежали сіно та стара солома. Старий просив посидіти тихо. Приніс їм вечерю та пообіцяв за дві години прийти. Через деякий час старий зявився з хлопцем та поношеною цивільною одежею. Він прохав швидко переодягтися й лягати спати. Далі забрав військову одежу і вийшов, обіцяючи, як словянин, про все подбати.

Матвій цілу ніч не міг стулити очей, бо не був певний, що їх чех не зраде. Але потішав себе тим, що інакшого виходу не було. Нехай буде Божа воля — думав.

Перед світанком прийшов господар, наказуючи злазити. На дворі стояв великий віз зі снопами соломи. Жартуючи, чех попросив лізти у "каюту" — до воза в діру під снопи, додаючи, що хлопець Карло відвезе їх до його приятеля. Дав їм на дорогу торбинку з їжою, поправив снопи так, щоб ніякого натяку не було про схованку.. Важкувато дихалося під снопами, але мусили терпіти. Хлопець особливо не поспішався — мурликав собі під ніс пісню, та їхав кроком.

Сонце скотилося далеко за південь, як віз вїхав на просторе подвіря. Коні випрягли. Минула година, друга, а про них, ніби забули. Через щілину втікачі бачили, що ще не стемніло. Сиділи мовчки. Деколи один одному хотів би щось сказати, але важко було його шепіт розібрати.

Аж, як згасла вечірня зоря, хтось підійшов до воза, розсунув снопи й попросив зайти до хати. В хаті дали їм добру вечерю та харчів на дорогу. По мапі докладно показали як треба йти та, в яких місцях особливо берегтися, щоб не натрапити на поліцію, чи жандармів. Матвій накинув собі шкіц з мапи.

Так поволеньки вони на двадцять шостий день щасливо йшли Карпатами та вже раділи, що скоро досягнуть і кордону Румунії, де їм ухмилялася безпека. Та не все так буває, як плянується. Спускаючись з горба лісною стежкою, вони несподівано почули гавкання пса. Спинилися й принишкли, гадаючи, що то не на них. Аж ось, з двох боків кинулися пси, а за ними прибігли й австрійські пограничники. Утікати не було куди.

Всіх арештували й протримали два тижні у вязниці. На третій тиждень їх передали на працю на великі маєтки в Австрії.

За пару тижнів управитель маєтків зауважив, що Матвій є добрий знавець сільського господарства. Його зробили керівником невеликого маєтку, що належав вдові австрійського генерала.

Наближався кінець війни. У Росії вибухла революція. Старий цисар Австрії — Франц Йосип помер. Полонених почали знову збирати до таборів. Матвієві пропонують ще раз стати німцем, оселитися в одному з вільних добре уряджених маєтків, що продадуть йому на дуже вигідних умовах сплати. Та Матвій без вагання відповів, що він належить до тих, серед котрих виріс та

з якими до війни працював. В наслідок такої відмови Матвій мусив ділити долю всіх полонених, — знову повернутися до табору. В останньому люди жахливо голодали, хворіли й багато не витримувало — вмирало. А все ж людожерства тоді не зазнали.

Революція перекинулася і на Німеччину. Австрія розліталася. Воєннополонені самовільно повертали під рідні дахи.

Хорий Матвій, де пішки, де потягом, добрався до України, яку вже охопила нова визвольна війна. Московська революційна вулиця з півночі сунула на Україну з гаслом Леніна — " за хлібом", а з півдня ґен. Денікин під трьохколіровим прапором реставрував — "Єдину-неділиму". Тількищо повставша Українська Армія мусила відбивати обох претендентів. Давалися в знаки і великі банди Махна, Григорієва та інших.

Регулярного сполучення залізницею не було. Матвій нарешті опинився в Катеринославі й тяжко хворий примістився до шпиталю. З відси різними способами він давав знати до Марієнталю про свою безрадність.

Ніна, проводивши чоловіка на війну, намагалася піддержати рівень господарства, яким він був за Матвія. Тяжко було з робітниками. Фізично здорових мужчин залишилося мало. Ніна наймала більше жінок і з ними поралася. У Марієнталі й на хуторі "Зірка" часто жартували з неї, що вона завела "бабське королівство". Та все ж до революції на хуторі й на винограднику панував лад.

II. РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ

На початку революції ведення господарства не зустрічало особливих труднощів. Але, як почалися самовільні "демобілізації", головно кавказького фронту та масові дезиртирства, то рідко який день не прибивалася до хутору та, чи інша ватага бродячої та деморалізованої салдатні.

Політичні дії революції до хутору, як й до Марієнталю, доходили дуже запізно та й у перекрученому вигляді. Говорилося про відмовлення царя від престолу на користь братові, потім синові, а ,що було в дійсності, ніхто не відав. З Катеринодару доносилося, що скинули наказного отамана ґен. Бабича, але по станицях панував лад. Козаки з фронту також не втікали. В станицях зосталися лише старі, малі та жінки. Особливої недостачі ні в чім ще не відчувалося.

Ніна, коли до неї приходили різні ватаги з проханням їжі, спочатку не відмовляла. Для цього часом забивала ялівку, чи свиню. Та чим далі, тим різні зайди ставали нахабнішими. Вони почали самі забирати й то не тільки їжу, а й одежу та вишукували по скринях гроші й дорожчі речі. Не раз Ніні доводилося витягати револьвер та виганяти з двору менші групи "революційних" грабіжників.

Щоб захистити себе, Ніна з темнотою замикала браму та до світанку нікого у двір не впускала. Служба в неї трималася дуже добре. Ніяких "претенсій від революції" не було. Всі лібили й слухали господиню.

Навколо "безкровна" революція, як її називав пан Керенський, уже текла безупинно ріками крови. На фронті салдати вбивали старшин, на Балтику матроси потопили своїх старшин, коло Новочеркаську, Ростова, Катеринодару безугавно билися старшини, молодь та незапаморочені козаки, проти так званої червоної гвардії. Остання підхоплювала кличі Леніна з палацу Ксешинської у Петрограді: "війна палацам, мир хибаркам" та "грабуй награбоване". Червона Гвардія жорстоко розправлялася з усіма, хто намірявся утримувати лад. Війна захопила головні залізничі магістралі. Лінію Ростов-Тихорецька опанував прапорщик Сіверс, що нелюдськи безоглядно розправлявся з "білими кадетами". Ці ж платили йому тим же. Не один раз з отряду Сіверса й "білих" приїздили до хутора з вимогами дати: сіна, вівса, муки, мяса і т. д. По можливости доводилося ці вимоги задовольнити. Дуже часто треба було й ховатися від пяних банд, котрі, крім грабуваня ще й гвалтували жінок.

Одні відступали. На місце їх зявлялися другі, ніби оборонці приватної власности, а в дійсности були не менші грабіжники і свавільники. Хутір розтягали. Більшу частину коней забрали, корів порізали, з машин повиймали багато частин. Під кінець не минала ніч, щоб на хутір не було напа-

ду. Все промовляло за те, що далі треба покидати хутір. Остаточно змусив Ніну до цього такий випадок.

Коло півночі до брами стала добиватися, якась пяна ватага з армії Денікина. Ніна зі службою та дітьми сховалася у приготованому льоху. Цілу ніч вони чули стрілянину, рев корів, іржання коней, скавуління псів. На світанку денікинці зникли. Ніна з робітниками вийшла на двір і побачила: чотирьох забитих коней, двох корів, голови трьох телят. Всі пси були постріляні. Браму відчинити все ж не змогли. В хаті все перекидано й перерито. Люстра, вікна, деякі двері, порозбивані. Лишатися далі на хуторі ставало небезпечним.

На щастя в окремій конюшні залишилися трьох замкнених коней, яких розбишаки не змогли перестріляти. Цими кіньми Ніна, забравши обох доньок (друга народиласа за півроку після відходу Матвія до армії) й більшість робітників, поїхала до свекрів у Марієнталь. Тут вирішили, що Ніна тимчасом замешкає у старих, куди й перевезла, що ще залишилося. Почали всі гуртом (брати Матвія) будувати хату та все належне до неї у Марієнталі. Для цього матеріял брали з хутору, що не встигли розграбувати різні люди. За рік будови стояли.

На прикінці 1919 року брат привіз хворого Матвія з Катеринославського шпиталю. Сумна була ця зустріч. Матвій довідався, що на війні вбито старшого брата та з болем слухав розпо-

відання, як зруйнували улюблений його хутір. Він ледве міг рухатися. Однак добра вижива та тепла родинна опіка швидко приводили його до здоровля. За пару місяців Матвій уже зміг поїхати на хутір, щоб забрати рештки, які надавалися для нового селища.

На весні 1920 року Матвій уже почав знову господарити. Привів до ладу виноградник. Улаштував пасіку на новому місці. Побільшив кількість корів та коней.

До 1923 року панував військовий комунізм, себто необмежена довільність місцевих сатрапчиків. Але після подолання білого руху сваволю значно приборкали і в Марієнталі її особливо не відчувалося. Лише час-від-часу налітали військові відпоручники й набирали сіна, вівса та харчів.

2. Часи НЕПу

Розбурхану революцією юрбу важко було опанувати. Дуже часто місцева влада наказувала робити те, що забороняла центральна. Особливо ж складна ситуація панувала на Кубані. Населення її вважало себе під московською займанщиною. Воно відчувало ще всюди свою власну владу. Всі розпорядження московської влади людність саботувала. Не минало тижня, щоб десь не спалахнуло повстання. Приозівські й інші плавні та ліси кишіли повстанцями. Не було спокою і в Україні. Все це змусило Леніна трохи попустити віжки. Він оголосив нову економічну політику — НЕП. При ньому приватна власність до певної міри то-

лірувалася. Люди трохи відсапнули. Та все ж влада Москви всіма способами підготовляла наступ на заможніших людей. Очевидно, про поміщиків та фабрикантів уже не було мови. Вони в перші місяці революції були ограбовані, викинені та здебільшого повбивані.

Коло Марієнталю, з самих перших днів по ліквідації білих, почали оселювати найрізніших приблуд-німців. Це були, якісь невдахи з різних частин Росії, а декілька родин навіть з самої Німеччини. Всі вони були зголоднілі й злосні на кожного, хто щось мав. Цим пролетарям Марієнталь, по наказу влади, мусив дати матеріял і допомагати будуватися, як також постачати харчі. Так поруч Марієнталю повстала колонія — Леніндорф. Ця оселя стала улюбленцем нової влади. З Леніндорфу призначили адміністрацію і для Марієнталю. Ці люди не були повязані з місцевим населенням і не відали ніяких місцевих звичаїв. Поволі, але безупинно, вони все руйнували, розтягаючи майно зібране працею десятків років, статечними господарями. Та не страта майна гнітила душу Марієнтальців, а те, що над ними порядкувала юрба цілком примітивних дикунів — людей кримінального типу. Цим розбишакам були байдужі традиції, віра та всілякі шляхетні поступування значно культурніших марієнтальців.

Родина В-рів матеріяльно не відчувала так тяжко нових господарів. Більшість членів цієї родини були інтелектуалами з вільних професій: адвокат, артист, родина вбитого полковника. Ли-

ше Матвія привязувало господарство, хоч і вже значно надщерблене, зруйнуванням хутору. Але й він, переживши тяжкі роки війни, бував досить байдужим, коли в нього щось забирали.

Родина ж К-рів значно болючіше відчувала нові порядки. Вона тісніше зжилася з грунтом. Метою життя цієї родини було накупчення матеріяльних багатств, які тепер розтягалися людьми, котрі самі ніколи не господарили й впрост глузували з заможніших — куркулів, як вони їх називали.

Старий К-р захворів. Найстаршого сина — фабриканта у Ростові, за оборону майна забила нова влада. Другий, інвалід з японської війни, з великою родиною наложив на себе руки, не бажаючи підпорядковуватися вулиці. Лишився найменодший син — Іван, котрий мусив перебрати ведення цілого господарства. Але й він психічно захворів. День і ніч проводив у молитві й голосно, відверто, закликав усіх боротися з новою владою, як з "владою діявола". Він сам нищив своє добро, розбиваючи й ламаючи машини. Навіть палив одежу й дорогі речі. При цьому приговорював, "щоб не досталося владі діявола". Однак, влада ще була слабою, щоб звернути пильнішу увагу на таку пропаганду Івана; тимчасом поставились до нього, як до божевільного.

Щоб якось розважити душевно змученого Івана, родина відвезла його з одним з приятелів до рідні в Ростові. Через декілька днів перебування у Ростові, він з приятелями пішов скупатися в р. Дін. Пірнув і, далеко від інших винирнувши, вигук-

нув:—бувайте здорові, мене не шукайте,—Він мене кличе з під влади діяволів — і зник під блакитними хвилями Дону. Тіло Івана К-ра знайшли аж на семий день. Його привезли і дуже урочисто поховали у Маріенталі. Це був останній величавий похорон у цій оселі.

* * *

Ціла країна тремтіла під терором "надзвичайної комісії", — черезвичайки, а пізніше "Государственного політичного управління" — ГПУ, що перейшло в "народний комісаріят внутрішніх діл" — НКВД.

Черезвичайка працювала до 1922 року, маючи завдання на місці, зразу, безоглядно винищувати "ворогів народу"". Ця організація гостро дотримувалася принципу, що ліпше тисячу невинних забити, ніж одного "ворога" залишити. Про якесь використання цих "ворогів", черезвичайка не турбувалася. Складена переважно з кримінальних злочинців, черезвичайка косила людей, не обтяжуючи себе судовими правилами.

1923 року чрезвичайку заступило ГПУ, тактика якого ускладнилася. ГПУ сперш використовувало "ворогів", вимагаючи від них праці до повного виснаження. Ця організація створила концентраційні табори, у яких люди примусово до загину працювали. Такою даровою працею прорили Біломорський й інші канали, будувалися залізниці й ґрунтові дороги, рубався й вивозився

за кордон ліс, будувалися фабрики, заводи й міста. У цій організації людина повинна була сперше віддати всю фізичну силу, щоб лише тоді вмерти.

Та щоб не відрізнятися зовнішнє від державних установ у різних народів Европи й Америки у 1932 році ГПУ заступили НКВД, цебто, на европейській мові — міністерство внутрішних справ. Однак, НКВД перебрало всі функції ГПУ, прикриваючись лише назвою.

Представники нової влади, всілякі злочинці й пройдисвіти, сунули на Кубань, як тифозні паразити на свіжу поживу. Тут вони бавилися у найрізніші експерименти. Маєтки, яких власників знищили, або вони встигли утекти, займалися комунами. На фабриках заводили владу робітників, але не місцевого походження. Для заспокоєння населення і ліпшого способу його обдурювання заводять на Кубані українські школи. Але вище керівництво у них цупко трималося в руках людей з півночі.

Старий В-р не витримав дальшого знущання — упокоївся, а за ним і його дружина. Брати Матвія, не чекаючи вигнання, — пішли у світи. Матвій же ще тримався, але щотижня в нього відбирали коней, корів та різні машини.

За цей час родина Матвія зросла ще на дві доні — Галю й Марію та сина Михайла. Шістнадцятилітня донька Ольга одружилася з українцем Яковом К-ом, що по сусідству ще мав хутір. На шлюбі батько подарував Ользі її улюбленого коника "Орлика", якого ще не встигли відняти.

До Марієнталю, як і до інших осель, часто навідувалися агітатори, що вперто намовляли людей до спільного, колективного господарювання. Люди слухали їх, часом кивали головами і завше мовчки розходилися з тяжкою думою. Час-від-часу було чути, що у тій чи іншій станиці таких проповідників били й іноді убивали молоді завзяті хлопці.

Сталося таке і в Марієнталі.

Одного пополудня заїхав особовий самохід з трьома промовцями. Скликали віче. Довго намовляли вступати до колгоспів, погрожуючи тим, хто впиратиметься. Добровільцям же обіцяли полегши. Бесіда затяглася до пізнього вечора. Коли прибувші хотіли відїхати, то коло самоходу на них напали парубки. Шоферові пощастило втекти. Промовців же двох тяжко побили, а одного забили.

Почалася розправа. Така пригода дала виправдання для арештування й вивозу квіту молоді Марієнталю та його околиць. Майно батьків цих хлопців конфіскували. Це була перша велика кара, що впала на цілі громади цієї околиці. Між вивезеними був і Яків — чоловік Ольги. Остання залишилася з однорічною дитиною.

Вона ходила до сільради, добиватись, що сталося з її чоловіком? Відповіді не діставала. На третій день після арешту чоловіка, Ольга, лишивши дитину в матері, знову пішла до сільради. На цей раз голова сільради арештував її. Посади-

ли до порожньої кімнати у сільраді й замкнули. Тут вона без будьякого допиту просиділа до вечора.

Службовці сільради вже розійшлися. Темніло. У цілому будинку запанувала тиша, як у гробі. Ольга вся трусилася від нервового напруження й холоду. В голові роїлися важкі думки про долю дитини. А що, як і її вивезуть?..

У цей час ціла родина Матвія сиділа пригнічена у темряві, прислухаючись до кожного шелесту. Минула вже сема година, а Ольга все не поверталася. Матвій ходив до сільради та одержав відповідь, що нічого не знають. Куди могла дітися? — питання, яке свердлило голови батькам. Дитина хникала — питала, де мама? Так просиділи, без руху до десятої години. Навіть малі діти присмирніли, почуваючи, що скоїлось якесь лихо.

Десь коло одинадцятої ночі прожогом розчинилися двері й на долівку хтось повалився. Матвій швидко запалив лямпу. На підлозі розтяглася розпатлана, розхрістана, вся у крові, Ольга. Матвій плеснув у лице води, розчинив зуби та влив трохи води і до її уст. Обмита, перевязана Ольга, трохи заспокоївшись розповіла:

— Голова сільради, Боб, арештував мене. Пізньою порою, коли всі розійшлися, він зявився. Довго намовляв стати його коханкою. Обіцяв за це не відбирати хутора й у всьому мені допомагати. Коли ж я з огидою відкинула домагання цього бридкого хама, то він поліз до мене, намагаючись оволодіти мною. У кімнаті нічим було

боронитися. Я розбила вікно і почала шпурляти в нього склом. Поцілений декілька разів у лице, він, проклинаючи мене, упав. Я ж через вікно втекла. Хай, що буде, а цьому волоцюзі я ніколи не дамся! —

Ця подія прибила батьків. Вони були певні, що цим не закінчиться. Ольгу додому ночувати не відпустили.

Ранком все було тихо, ніби нічого не сталося. Лише пройшла чутка, що голова сільради захворів. Пополудні Ольга пішла до себе, дала їсти худобі й птиці. Забрала найважливіші речі до батьків. Пройшов ще один день — жадної реакції. На третій день хутір Ольги з живим та мертвим інвентарем за "бандитизм" чоловіка конфіскували. Меблі й дрібніші речі Боб забрав собі. Однак, любимого коника Ольга встигла перевести до батька.

Та за тиждень прийшли забирати й коника. Ольга плакала й просила, щоб забирали самі, бо їй тяжко з власних рук цей подарунок віддавати. Конфіскатори зайшли до конюшні. У просторій конюшні коник ходив не привязаний. Один з них став на дверях, а двоє ловили. Коли наближувалися до коня, він ставав цапки і конфіскатори тікали від нього, боячись, щоб не накрив передком. Довго тяглася ця "забавка", аж нарешті один приніс довгу лозину, зробив з аркану петлю й хотів нею накинути коня. При цій небезпеці, розумна тварина прожогом кинулася у двері, зімняла під себе того, що тут стояв і з іржанням ви-

скочила на просторий двір. Відчувши волю, кінь вибрикував по дворі, неначе глузуючи з своїх переслідувачів. Спітнілі, засоромлені конфіскатори вийшли на двір. Довго ще вони ганялися за Орликом, але марна була трата часу. Багато назбігалося дітвори й дорослих, котрі заглядали крізь щілини паркану. Всі бачили незграбність і безпорадність цих нових представників влади, що мабуть, у перше мали діло з конем. Один сміливіший хлопчина вигукнув:

— Без Олі, ви Орлика не впіймаєте!

Але зарозумілі нездари ще з півгодини намагалися загнати Орлика до конюшні. Та це їм не пощастило. Ловці лаялися, кричали та все це не помагало.

Довелося таки послухати ради малого. Зайшли в хату й просили Ольгу впіймати цього розбещеного, за їх думкою, коня. Оля відмовилася, зазначуючи,, що кінь вже не її й вона не заперечує забиранню, але ловити його сама не буде. Тоді їй загрозили арештом. На прохання матері (Матвія не було дома), Ольга згодилася впіймати свого улюбленця. Вийшла на двір. Очі всіх звернулися до неї. Ольга потиху свиснула й Орлик стрімголов підбіг до неї, заіржав, нахилив голівку й гріб копитами землю. Ольга плакала, гладила його шию, а Орлик сумний поклав їй на рамено голову. У багатьох присутніх в очах заблищали сльози. Надівши вуздечку, Ольга передала поводи одному з конфіскаторів зі словами:

— Прощай, Орлику, дай Боже, щоб з тобою поводилися нові господарі так, як я.

Коли Орлика відводили з двору, він заїржав і подивився на Олю, ніби докоряючи, що не боронить його.

Заїхав до Марієнталю з концерту в Києві Іван В-р. Він привіз відомости, як розграбовує нова влада цінности Українського Історичного Музею ім. Т. Шевченка та вістку про сумну смерть проф. Д. М. Щербаківського.

Українського ученого проф. Данила Михайловича Щербаківського, що був керівником цього музею, у 1923 році підпорядкували режисерові Одеського театру Винницькому з секретарем Онищуком. Проф. Щербаківський, крім праці в українському університеті, ввесь час студіював музейну справу. Він відбув командировки за кордон для вивчення музейної техніки. Побував у музеях: Берліну, Нюрнбергу, Мюнхену, Дрездену, Праги, Відня, Верони, Венеції, Кракова й Львова. По повороті з останньої подорожі Д. М. Щербаківський віддає усі свої сили і власні засоби на організацію та поповнення музею. Крім музею він мав виклади по високих школах Києва. З року-в-рік зявлялися його наукові праці.

Приблуди Винницький та Онищук нічого спільного не тільки з музеєм, а взагалі з наукою не мали. І оці люди почали щедро віддавати тисячи обєктів з Київського музею до Москви, Ленінграду й інших великих центрів Московщини. Ці пройдисвіти доводили, що передані предмети ніякого відношення до української культури не мали. Крім цього Винницький поїдом-їв та зне-

важав Щербаківського. Складені Щербаківським два каталоги він підписує: "дирекція музею". Стале цькування довело Данила Михайловича Щербаківського до того, що 6 червня 1927 року він на безлюдному березі Дніпра привязує собі до шиї великий камінь і з ним входе у Славуту. Так загинув сорокалітній, повний сил, талановитий український вчений!

На столі в кабінеті Щербаківський лишає таку записку:

"Я стомився. Лишити музей, якому віддав ліпші роки свого життя, не маю сили. Боротися з рафінованою підлотою Винницького та Онищука не вмію."

Київська газета "Пролетарська правда" у чорній рямці оголосила трьохденне закриття Лаврських музеїв з приводу смерті Д. Щербаківського.

До цього ж часопису прислали протестаційного листа 82 найвидатніших учених України. Між ними: М. Грушевський, С. Єфремов, М. Макаренко й інші. ГПУ заборонило друкувати цей лист.

Старший слідчий по ділу смерті Щербаківського одержав наказ від ГПУ припинити справу Винницького й Онищука, бо вони діяли за вказівками ГПУ.

Поховали тіло Щербаківського у Лаврі, біля дзвіниці. Коло його могили відбулася величава демонстрація тисячів людей. Пізніше темною ніччю у двір Лаври заїхав великий тягаровий само-

хід. Він спинився коло могили Щербаківського.

На світанку замість могили була рівна вбита площадка. Днем на ній поставили стовпа з дзвоном. Заборонили і згадувати імя Щербаківського!

Із 82 вчених, що підписали лист, лише 15 уникли переслідувань ГПУ. Решта — заслані, або розстріляні.

III. РОЗКУРКУЛЕННЯ.

Надійшов час, коли Матвій таки опинився "добровільно" у колгоспі. Тут доручено йому сад, виноградник і пасіку, що вже стали власністю колгоспу. За працю він не одержував, ні платні, ні харчів для родини. Коли рештки продуктів вичерпалися, Матвій прохав сільраду за працю видати харчі і його родині. У цьому, як куркулеві, йому відмовили.

Вечером до Матвія зайшов старий знайомий і попередив, що є рішення арештувати його. Міркувати було ніколи. Взявши до торби пару білизни й кавалок хліба, в темну, морозну ніч, потайки, як злодій, Матвій вирушив із своєї хати у далеку путь. Пішки до Ростова. а далі потягом добився він до Донбасу. У ту пору Донбас кишів такими своєрідними скитальцями. Тут їх не переслідували.

За допомогою знайомого Матвій здобув потрібні папери та придбав конячку з возиком. Так він зробився візником. Згодом, у селі Ольхівці, знайшов собі землянку й повітку для коня. Зразкового сільського господаря комуністична влада примусила стати пролетарем-візником.

Ранком, після відходу Матвія, прийшли із сільради до його двору з наказом негайно звільнити хату. Взяти будь-що з собою заборонили. Дві жінки з пятьма дітьми, як стояли були викинені на вулицю в глибокий сніг. У Марієнталі ж ще наказали, щоб ніхто не смів їх приймати. А хто б не послухав, того чекає така ж кара. Діти тулилися одне до одного, хукали в червоні рученята та, мерзнучи, пхикали. Допомогу Ніна знайшла у сусідньому українському селі, де один господар дав їй сани з парою коней. Умостивши на санях у солому дітей, Ніна з Ольгою поїхали до діда, на хутір "Зірка", до якого тоді ще не дійшла черга конфіскації.

Довго одначе, перебувати там не пощастило. За два тижні й "Зірку" проголосили державним маєтком. Всі, що жили на хуторі, мусили вибиратися.

Та ж група, з придачею ще двох старих, залізницею виїхали до Ростова. На стації у Ростові довго довелося чекати потягу на Донбас. Тут до Ніни пристала старша, гарно вдягнена жінка, з проханям продати їй біловолосу дівчинку Галю. Вона запевняла, що заплатить добрі гроші і дасть належну вихову дівчинці. При цьому турбувалася, що такій кількости дітей сама Ніна не зможе дати ради. Це дуже образило матір, котра різко відігнала від себе цю "купчиху".

3. У Донбасі

Нарешті добралися у Донбас. Тут оселилися в землянці 10 душ в одній кімнаті. Сумно жилося,

хоч і були разом. Навколо чужі люди. Злидні пробивалися з кожного кутка. Матвій, Ніна й Ольга працювати день і ніч, щоб тільки родину прогодувати. Одежу навіть для малих дітей, доводилося шити з міхів. Черевики майстрював ночами Матвій сам. Діти ходили до школи, де частенько з них глузували чужі діти за негарну, грубу одежу. Вони плакали, нарікаючи на маму. Мати безсило зводила руками, обіцяючи дітям, що скоро все буде ліпше. Єдиною втіхою батьків було те, що діти добре вчилися.

Життя в Ольхівці було цілком інше ніж у спокійному Маріенталю. Старожитці її переважно працювали в шахтах. Праця в них тяжка й безоглядно сувора. Щомісяця гинули там десятки, а то й сотки людей від вибухів, засипів й інших несподіванок. Люди, що працювали у шахтах, були наскрізь просякнуті вугляним пилом, піячили й ставали безоглядними. Щотижня траплялися убивства при дрібних сварках. Це був добірний матеріял для нових володарів.

Школа в Ольхівці стояла поруч церкви. Будинок був великий на 1600 учнів, котрих учили у дві зміни. Школярі, діти шахтярів, ззамолоду призвичаєні до суворого життя батьків і самі частіше були грубі. Багато серед них траплялося й байстрят, котрі у влади мали привільоване положення. Вони училися, як самі бажали, а не як вимагалося. Звільнити за неуспіх чи у інший спосіб покарати за якусь провину цих дітей не дозволялося.

Верховодом серед хлопців-школярів був байстрюк Максим Самойлів. Це був хлопець московки, котра передала виховувати сина своїм батькам. Дід з бабою розпестили хлопця так, що він не знав перепон у своїх бажаннях. Учився він погано.В кожній клясі сидів по 2—3 роки. Коли вчитель робив йому зауваження, він відповідав, що є сирота й карати його не сміють. Не минав день, щоб Максим щось не скоїв. Учителеві в галоші води налє, учительці око підібє, дівчатам волосся вирве, а хлопцям такої прочуханки давав, що більшість ходила з синяками. У 4-ій клясі 15-річний Максим став страхіттям для цілої школи. Всі були раді, коли він на два,три дні кудись зникав. Ніхто не цікавився, що він творив поза школою.

Та одного дня довідалися, що Максима арештовано. Затримали його за вбивство діда й баби. Це сколихнуло цілу околицю, бо всі знали й шанували старих. Вони були тихі, добрі люди, кожному, як могли, допомагали. Внука свого кохали безтями та пестили його, як тільки могли. Це було їхнє божество. Населення в Ольхівці дуже цікавилося судовою розправою Максима. Коли його судили, то заля суда була вщерть повна ольхівцями.

На суді Максим з піднесеною головою, як ніби гордий зі свого чину, розповів слідуюче:

— Передвечором дід відпочивав у ліжку, бо був недужий. Баба на дворі, на кабиці, готувала вечерю. Зготовивши вечерю, вона попросила мене покликати діда до столу, що стояв під деревом.

Увійшовши в сіни, я взяв сокиру, що тут лежала, і вступив до кімнати. В ній було темно, лише через шпари зачинених вікониць пробивалися жмутки світла. Дід лежав на ліжку, з якого ледве чути було його спокійне дихання. Наблизившись до ліжка, я щосили вдарив діда сокирою по голові. Старий не стрепенувся. Вкривши його ковдрою, я гукнув на бабу. За пару хвилин на порозі, поспішаючи, зявилася баба. Удар сокири повалив і її поперек порогу. Я перерив скриню й шафу, відібрав, що надавалося до продажу, збігав до матері й притяг возика. Вечером положив на нього все відібране, повечеряв і переночував в кімнаті з мертвими. На світанку дав козі їсти, замкнув хату та рушив у дорогу на базар. Не встиг все продати, як мене арештували.

На запит судді, чому він те зробив? Спокійно, хвастовливо відповів:

— Дід і баба були куркулі. Вони були паразити для страни. Рано, чи пізно їх треба було знищити. До того ж я переконаний, що вони мали десь золото, а не здавали його державі.

Однако, перерывши все, Максим золота не знайшов.

Спокій, з яким розповідав Максим, надзвичайно вразив усіх присутніх. Ще ж більше здивувало й обурило їх те, що Максима, яко неповнолітнього, а вже свідомого громадянина було звільнено від кари. Похнюпившись, розходилися люди. Навіть малочутливі шахтарі зі злости скреготали

зубами. Максим же, як герой, вийшов з будинку суду. Він далі жив у хаті, що ще пахла кровю діда й баби.

* * *

Старий К-р, бажаючи спасти хоч одного нащадка з роду, взяв з собою дружину й сина Івана і переїхав у Донбас. Так за півроку занепав рід, якого корисна діяльність відчувалася і в далеких околицях.

Дід К-р вклав свою душу у внука Павла, добившись, щоб він скінчив гірничий інститут у Катеринославі. Тепер старий вважав свою місію закінченою. Його внук — уже виведений в люди. Старого знаходять стоячо, оперся на крутий берег, мертвим у річці Міус.

Молодий гірничий інжинір Павло К-р був тихий, замкнений у собі, лише пильний у науках. Похоронивши діда він сам зліг. Мати бідкалася коло сина, непомічаючи при цьому будь-якої хвороби. Покликаний лікар також не міг констатувати якихось ознак недуги. Сам Павло запевняв, що є здоровий.

Одного вечора Павло звірився матері. Він їй сказав:

— Я не припускаю для себе можливости стати в ряди безличних і безвільних інжинерів-автоматів. Ліпше вмерти й припинити наш рід, ніж поневірятися й ганьбити його. Я молю Його взяти мене до себе. Мамо, мені шкода причиняти вам біль, але так мусить бути...

Мати просила сина заспокоїтися й не думати про смерть. Змахуючи непомітно сльози з очей, вона стежила за кожним його подихом. Павло, закривши очі, неначе спокійно заснув. А нещасна мати просиділа коло нього за північ, аж перестала відчувати його віддих. Взяла руку, — ще тепла. Приклалась до грудей — серце не б'ється...

Так дивно зник у розквіті сил останній репрезентант роду К-рів. Помер він гордий, незломаний, як вмирає підстрелений орел Кубані.

* * *

Недолюдки ГПУ, спершу ограбувавши, заганяли населення до колгоспів, добровільно до яких ніхто йти не хотів. Насильство викликало всюди опір. То там, то сям вибухали повстання, що не по людському ліквідувалися. Особлива гостра боротьба провадилася на Кубані. Часто цілі станиці утікали в плавні та до лісів, аби лише не йти у колгоспи. Багато з цих людей тікали і до Донбасу та за Кавказ. Влада цілими станицями виселяла непокірних на Урал, північ та в Сибірську тайгу.

Пробували спочатку завести СОЗ-и (совместная обработка земли), але це не помагало. Тоді вивезли з багатьох станиць майже всіх мужчин. А нарешті вивозилися й цілі оселі.

Особливо жахлива недоля спіткала станицю Полтавську, що мала коло 28 тис. населення. Після невдачі з СОЗом і виселенням мужчин, цю станицю цілу вивезли за Урал, крім 48 червоно-партизанських родин. Виселяти приїхав сам Лазар Ка-

ганович. Людей напихали до вагонів, не зважаючи на якісь там норми. Вагони замикалися й у такому стані везлися аж за Урал. А за Уралом усіх їх зігнали у дику тайгу та обгородили колючими дротами. Там жінки, діти й старі почали пухнути з голоду та мерзнути з холоду. За півроку за них і чутка заникла.

А там, на Кубані замість Полтавського куріня повстала Червоноармійська станиця — заселена зайдами з Московщини. Така ж недоля спіткала станиці: Уманську, Новомалоросійську, Іванівську й інші.

Горда й могутня Кубань, цей найбільше відпорний український край, переможена й знищена!

Для ще більшого приборкання населення в році 1933 влада по багатьох селах України й станицях Кубані відібрала до зернини все, що надавалося до поживи. По багатьох селищах лишилося не більше 10% людности.

У тунелях "Чорноморщини", що були зроблені для проєктованої тут залізниці ще за царя — повно голодних. Вони утікали з Кубані й України. Днем, де могли, працювали та жебрали. Ночами спали у тунелях. За ними ганялася міліція й ГПУ. Люди ховалися по лісах, де збирали сухі кислиці, терен, груші й інше. Та одної ночі по наказу Нестора Лакобоя з Сухуму всі тунелі закрили дошками й привалили камінням. Коло кожного виходу поставили ще варту.

Живцем замуровані жінки, діти й старі благали випустити їх. Тиждень по цілому узбереж-

жю лунали зойки цих людей. 15 тисяч різного віку й статі українців найшли страшну смерть на квітущому побережжі Чорного моря. Утекли вони з голодних країв, але неумолиме ГПУ винайшло й тут їм гріб.

Та правителям Москви не вистарчало фізичного знищення людей. Вони хотіли знаплюжити і їхню душу — відняти від них Бога. Для цього провадилася шалена пропаганда проти релігії, яка домагалася знищення релігійних культів та церков.

Такий наказ одержала й Ольхівка. В ній була стара прекрасна церква, у якій службу Божу відправляли два стареньких священники. Обох їх арештували й вивезли невідомо куди. Треба було зняти хрести. Добровольців для цього не знаходилося. Відчайдухи — гірняки, пролетарі-з- пролетарів хитали головами, осуджуючи цей наказ. За великі гроші з якогось міста приїхала група (видимо москвинів), котра згодилася зняти хрести. Все принишкло. Всі старші люди тихенько молилися по хатах, щоб Всемогутній не допустив глузування над Храмом Божим. А прибувші, заливши очі горілкою, полізли за хрестами. Першого ж дня один забився, двоє скалічилося, а решта зріклася грошей та мерщій виїхала. Ольхівчани загомоніли — "так їм і треба — розбишакам!"

У середині церкви розібрали іконостас, винесли св. престіл та з вівтаря зробили сцену. Ікони знищили й частинно замазали. Так з церкви зробили клюб у ній. Грало звукове кіно, улашто-

вувалися танці, а хрести на сонці все ще сіяли. Аж через півроку прибули якісь песиголовці, що таки зняли св. хрести.

Серед таких обставин побожній родині Матвія надзвичайно було тяжко виховувати ще малих дітей. Кожного дня вони приходили зі школи з недитячими запитами. Не раз вони, проходячи мимо церкви, "бачили" у вікні її, то якісь вогники, то святих. Батько намагався заспокоїти дітей та якось розвіяти їх уяву. Але діти твердо стояли на тому, що "Боженька плаче й страхає людей — не слухати безбожників". І як діти не цікавилися звуковим кіном, а слухати його в церкві відмовлялися. Директор школи набридав Матвієві, нарікаючи на забобонність його дітей. Він казав:

— Галя, наприклад, є головою учкома, до всього дотепна, а, проходячи повз церкву, блідіє та в середину нізащо не зайде.

Матвій в думці був радий, але лякався, щоб це не спричинилося до виключення його дітей зі школи. Це змусило думати про переселення родини до більшого міста, де б його діти не були так на оці.

Велике свято було для родини Матвія, коли його зять, Яків, зявився під прибраним прізвищем. Він утік із заслання і, як добрий механік, зразу знайшов працю на копальні. Це значно полегшило матеріяльне положення Матвія. За рік він зміг з родиною перенестися до ст. Чистяково, де придбав малесеньку хатинку.

Друга донька Матвія — Олеся, вчилася у м. Сталіні в індустріяльнім інституті. Тут же вона познайомилася й одружилася з інжиніром українцем Олексієм Л-ко, у котрого батька й брата зарубали, як петлюрівців. Після року подружжя Олеся померла від менінгіту, що було великим горем і для родини Матвія.

У Чистяково життя морально поліпшало. Діти ходили до десятирічки, у якій українську половину обсадили здебільшого старими учителями. Натомість у московській школі, як склад педагогів, так і учнів був слабіший. Українська частина розвивалася й квітла. В ній учні були національно свідомими. Ні в чому вони не підпорядковувалися москвинам. Коли зявлялися москвини у ролі піонер-вожатих й говорили до українських учнів, по-московському, то від галасу та сміху вони мусіли утікати з кляси.

За роки відсутности Матвія у Марієнталі за браком фахівців колишнє його господарство занепадало. Особливо ж зле було з садом, виноградником та пасікою. Сад і виноградник не вміли обрізувати, не говорячи вже про лікування проти різних грибів. та гусениць. В пасіці рої здебільшого відлітали й втрачалися. Щоб врятувати ці обєкти, керівники району надумали знайти фахівця. Через те ж, що фахівці з декількох ділянок рідко траплялися, звернулися знов до Матвія з пропозицією повернутися. Чотирі рази писали Матвієві і приїздили до нього, а він все вагався.

Щоправда, назва "куркуль" за конституцією Сталіна касувалася, ніби всі ставали рівними. Діти за вчинки батьків і навпаки не відповідали. Під "сонцем" Сталіна "жити стало краще, жити стало веселіше..." З району обіцяли Матвієві дати добрі умови для життя. Самого Матвія тягнуло до рідного кутка. Маячила думка врятувати те, в що колись вклав частину своєї душі. Він захотів вірити, що люди поліпшали та й не було вже чому заздрити. А все ж гриз сумнів, чи знову не обдурять? До цього ж почував і ляк, що як не вернеться, можуть обвинити у саботажі влади.

Всі ці міркування примусили Матвія згодитися та повернутися знову до Марієнталю, до рідної прекрасної Кубані. Убоге господарство в Чистякові Матвій продав.

4. На Кубані.

В Марієнталі родину Матвія поселили не в його, а в чужій хаті. Він працював у колгоспі, яко службовець за визначену платню. На початку, поки він упорядковував сад, виноградник та пасіку, до нього ставилися добре. Потроху життя наладжувалося. Дітей довелося віддати до шкіл у Степній та Олексіївці. У Степній Матвій купив для зятя маленьку хатинку. У зятя жили підчас науки й діти Матвія. Дітям треба було переучуватися по-московському. У 1933 р. на Кубані всі українські школи скасували й заступили москов-

ськими. Учні в в школі в Степній переважно говорили поза лекціями по-українському. Якщо ж у Галі на лекціях вирівалась якась українська фраза, то всі гомерично реготалися. Вся ця молодь московську мову вважала вищою, ніж українська. Сама ж вона по-московському говорила зле.

Цікавий випадок трапився у школі при переписі населення. Одного дня до десятої кляси зайшла незнайома, покопана віспою московка - піонір вожата. Вона переписувала учнів. Всі по національности та рідній мові записалися руськими. Коли ж черга дійшла до Галі В-р, то на запит, якої національности, вона відповіла — української. Це переписувачку обурило й вона з докором запитала:

— Як же української, коли ти походиш з німців? — і далі додала:

— Рідна мова у тебе безперечно російська?

— Ні, українська — відповіла Галя.

— Яким чином?! — здивована й ще більше розлютована заперечила переписувачка.

— А таким, що мама й всі ми дома говоримо лише по-українському — відповіла Галя.

Цей діалог викликав у клясі великий регіт. На це уже роздратована Галя вигукнула до цілої кляси:

— Які ж ви у біса росіяни, коли ви всі хахли!

По колгоспах також всі записувалися росіянами, хоч завжди між собою розмовляли місцевою українською говіркою. Здебільшого ці люди не розуміли чистої московської мови.

Немає сумніву, що совєтські статистичні збірники складалися на підставі таких фальшивих переписів.

Все було б одначе у Матвія гаразд, якби не зявився на обрію новий керівник НКВД — відомий садист Єжов.

ІУ. ЄЖОВЩИНА

Гадюками повзли страшні чутки про розправи Єжова над масами безвинних людей. Вистарчало бути трохи інтеліґентнішим, або впливовішим на селі, щоб його вхопили "рукавиці" Єжова. Цей просякнутий людською кровю огидний карликуватий, кривоногий кат не міг стримати своїх у корчах зведених рук. Він пянів від крови і в кожному бачив лише ворога народу. Сотками, а навіть тисячами, зникали люди нічною порою. У цей час поліційна система була уже так удосконалена, на кожному кроці всіх так контролювали, що втікати не було куди й як. За підроблення паперів немилосердно карали.

Після того, як арештували й розстріляли маршала Тухачевського, Якира, Гая й інших, — все принишкло. Але далі коса смерти знесла голови і багатьом працівникам у державі. Наприкінці 1937 й увесь 1938 рік смерть замахнулася і над головами безпартійних людей. Гори трупів найліпших з них укрили простори особливо України й Кубані. Не було меж у вишукуванні тортур для цих людей. А скільки і яких образ та понижень! Це був найстрашніший терор за існування совєтської влади.

У цей жахливий 1937 рік була цілковито розгромлена і Краснодарська Рада. За 5 місяців арештували двох голів Краснодарської Ради, а третій попередив арешт, застрелившись у своєму кабінеті.

Першим з черги був старий більшевик, червоний партизан, робітник — Лимар, що був майстром виробу козачої збруї (вязані вуздечки, сідла). Його виведено Серафимовичем в "Залізному потоці", як політрука Ковтюха. Переведений з-підвишкою до Ростова н/Д. за два тижні з цілим складом Ради був арештований та через декілька місяців розстріляний.

На місто його призначено культурного народнього вчителя, що проголовував лише два тижні. Повернувшись з командировки з Ростова, він, замкнувшись у кабінеті, застрелився. Цим уник арешту й знущання. Всі завідуючі відділами й хоч трохи відвчіальні службовці були арештовані.

Після цього розгрому Краснодарську Раду очолив неписьменний, високого зросту, гарний, міцний, як дуб — партизан. Але й він утримався лише три місяця. Його арештувало НКВД і за півтора року випустило горбатим і сліпим.

У цю ж пору арештований у Краснодарі легендарний Жлоба, що вславився за громадянської війни, як командир кінної дивізії. Про нього багато писали й пісні співали. Після закінчення війни він їде в Корею. Вивчає плекання рижу, привозе 30 корейців і поселяє у ст. Іванівській. Вони інструктували козаків на рижових плантаціях. Одно-

го дня Жлоба та його корейці проголошуються "японськими шпигунами" і...зникають, як камфора.

За цей же час арештовано шість секретарів міської Ради партії большевиків. Секретар крайкома Кравцов у жовтні вибирається до Верховної Ради, а в листопаді зникає у льохах НКВД. Його заступив Марчук, котрого знову вибирають до Верховної Ради, а весною арештовують, як "італійського шпигуна".

Громили звичайно і інтеліґенцію, а в першу чергу ВУЗ-и. Старі професори зникають і заступаються молодими, малоінтеліґентними. Проф. Щепотів, відомий учений зоолог не може далі зносити цькування — вішається. 80-літній, найвизначніший учений бактеріолог (к. асистент славнозвісного Мечникова) козак Савченко також не витримує — отруюється. В іншому ВУЗ-і арештовують 18 наукових робітників і ніхто з них вже не повернувся. Все це несамовито обнижує культурний і науковий рівень студентства. А ці студенти мусіли бути викладачами середніх шкіл!!

Наприкінці 1937 року арештували у Степній багато людей і між ними знову зятя Матвія, після котрого лишилася Ольга з трьома малими дітьми без жадних засобів до життя.

Чорні хмари насувалися і на родину Матвія Навіть малі відчували, що лихо стукає до брами. Матвій почував себе, як звязаний мотузами, призначений на ритуальний заріз віл. Він чує кров і приставлений до горлянки полохливим різником гострий ніж, але поворухнутися не може.

5. Арештування Матвія.

У квітні 1938 року прийша черга й на цілий Кущівський район, а в ньому й на маленький Марієнталь. В теплу весняну ніч, оселю оточив загін НКВД і зібрав 70 найвизначніших господарів. Серед них був і Матвій з двоюрідними братами.

У помешканні все перерили й перешукали, всі закутки, перетрусили все лахміття, перелистували всі книжки та перечитали найменші папірці до дитячої мазанини включно. Нарешті запитали про адреси, по яких Матвій писав до Америки. Матвій відповів, що після заборони листування із-за кордоном, він з 1928 р. нікому не писав. Адреси ж за десять років розгубив. Та хоч нічого і не знайшли, НКВД-ист наказав Матвієві йти з ним до сільради. Для заспокоєння, родині комуніст-німець Леммер сказав, що батько зараз повернеться. Цим словам не повірили навіть діти, котрі відчували, що бачуть свого тата в останній раз. Через це всі прощалися з відчайдушним плачем, як з покійником. Без сліз, зовнішнє спокійний, Матвій поблагословив усіх і сказав:

— Шануйте мамусю та бережіть себе.

До сільради нікого з рідних не підпустили і куди й коли діли арештованих — ніхто не довідався. Рівно ж невідомим залишилося, у чому ж власне їх вина? Кружляли найрізніші чутки. Говорили, що їх вивезли до Тихорецької. На другий день звідкісь доходила вістка, що тримають в Армавірі, що судитимуть їх у Краснодарі і тд. і тд.

Прибита цим лихом, Галя сама у Степній вирішує потайки від усіх, розшукати місце перебування батька та добитися побачення з ним. Молода, недосвідчена дівчина ще вірила в людяність тих, що забрали її батька. Вона їздила за чутками та цілими днями на різні способи перепитувала, аж нарешті переконувалася, що батька там не має. Пропускаючи лекції, Галя їздила декілька разів до: Кущовки, Тихорецької, Кавказької, Армавіру й Краснодару. В останньому їй порадили побувати ще у ст. Пашківській. Вона й туди поїхала.

У Пашківській вартові вязниці спочатку не хотіли її впустити у почекальню. Але вона так настирливо, з плачем, прохала, що їй таки дозволили зайти. При цьому зазначили, що начальника зараз не має, а коли й прийде. то вислухати її не зможе, бо нагло мусить відїхати. З тримтячим серцем Галя дивилася на входячого начальника. Останній кинув на неї погляд, щось запитав у вартового та пройшов у свій кабінет. За пару хвилин Галю покликали.

— Ну, що мала, кого шукаєш? — запитав співчутливо начальник.

Галя розповіла все, що знала про батька, додала перелік всіх вязниць у яких уже побувала та показала свої шкільні папери. Уважно вислухавши, начальник вийшов до другої кімнати. Було чути шелест паперів. Хвилин за десять він повернувся і співучастливо сказав:

— Мала, я сам нічого не можу сказати за твого батька. Раджу ж більше не шукати його, бо то

все буде марним. Негай часу, повертай додому та вчися так, як училася досі.

Галя, розплакавшись, вийшла.

Приїхавши додому, Галя розповіла все матері. Та дуже злякалася, що вона їздила без її відома. Мати плакала й просила більше не шукати, бо боялася і доньку втратити. На цім скінчилися розшуки.

Несподівано із Краснодарської вязниці вернувся п. Кал-ів, що мешкав у Степній. Галя зайшла до нього, як до батька свого однокласника. З найбільшою таємницею він признався, що якийсь час сидів з Матвієм. Останній підтримував усіх на дусі, потішаючи текстами зі св. Євангелії. Пізніше їх розлучили. Що сталося далі з Матвієм, він не знав.

Згодом, через руки, мати одержала листа від 17-літнього племінника-студента. Він повідомляв, що сидів разом з усіма дядьками (очевидно також і з Матвієм). Коротенько зазначив, що їх немилосердно мордували, домагаючись підпису під заявами, яких перечитати не давали. Юнак писав, що не витримав тортур та, не читаючи, підписав заяву. По останній його осудили на 10 років каторги. Дядьки ж були тверді, підписати наклеп на самих себе відмовилися. Таких же замордовували до смерти, — пояснював далі юнак. Це все, що довідалася родина про недолю свого батька. Ні на які сліди, якіб свідчили, що він ще серед живих, й пізніше не натраплено.

Арештований раніше зять, Яків, зумів утекти з Шкуринської вязниці. На другий же день його

знову захопили. Коли НКВД-исти провадили його через Степну, то попрощатися на вулиці підійшла Ольга з 3-ма малими дітьми. Одначе, підійти ближче їм не дозволили. При цьому не тільки родина, а й сторонні вмивалися сльозами. Але... "Москва сльозам не вірить". Через пару день довідалися, що Якова замордували.

6. Поневіряння родин арештованих.

Щоб врятувати дітей від голоду, Ольга, після арешту Якова, працювала в Степній при елеваторі вантажником. Вона носила на раменах 5-ти пудові міхи, по сходах з магазина до вагонів. І за цю, нежіночу працю, їй платили стільки, що ледве хватало на хліб для дітей. Виходячи на працю, вона мусіла малих дітей замикати самих у хатинці. Скільки сліз за працею й ночами виплакала ця мати, нікого не цікавило. А скільки ж таких матерів на розлогих "соціялістичних" просторах?!

Не ліпшим було і положення родини Матвія, коли його не стало. За пару тижнів колгосп навмисно продав ту частину хати, у якій мешкала з дітьми Ніна. Родину викинули на вулицю, не зважаючи на те, що Ніна з сином працювали в колгоспі, заступаючи Матвія. Вона була незамінима на той час, бо ніхто з когоспників не розумівся на галузях, що провадив Матвій. Одначе платню Матвія Ніні не давали, розраховуючись з нею, як і до цього, за трудодні. Довго, довго довелося клопотати, щоб призначили родині помешкання. Голова колгоспу залицявся до Ніни. Він обіцяв ко-

ли ... вона погодиться з ним жити, то поліпшить її положення. Цей волоцюга був батьком 3-х дітей. За те, що Ніна відкинула його домагання, їй у всьому відмовляли. Довго ціла родина ночувала по різних кутках у окремих колгоспників. Нарешті призначили для родини Ніни занехаяну, брудну кімнатчину. Вона її у вільні години вичистила й побілила. Та, поки на другий день повернулася з праці, нова коханка голови зайняла й це приміщення. Через те ж, що частину річей уже перенесли до цієї кімнати, довелося залишатися у сінях цієї ж хати. Так мешкали декілька місяців. Голова на стале мешкання Ніні призначив свинюшник. Останній не мав вікон, був повний гною та зачинявся нещільною хвірткою. Голова колгоспу наказав Ніні відремонтувати хлів і замешкати у ньому.

У цей час Галя приїхала зі Степної. Голова з цілою клікою напосіли на неї, щоб вона почала працювати в колгоспі. На щастя дівчини саме тоді прибув до сільради член партії з Кущовки. Верховоди поскаржилися йому на Галю, що вона уникає працювати в колгоспі та деморалізуючи впливає на колгоспну молодь. Партієць викликав Галю на засідання голів та бригадирів. Він гостро звернувся до дівчини з докором, чому вона не допомагає колгоспові? Спираючись на конституцію Сталіна, Галя відповіла:

— Поперше, я готуюся до вступлення у високу школу і не маю часу на працю у колгоспі; подруге, якби я і мала час, то в тутешньому колгоспі все ж не працювала б. У ньому верховодять то-

вариші, що цілком нехтують конституцією й іншими приписами партії та уряду. Вони зневажають кожну порядну людину. Моя мати працює у колгоспі, як незаступний фахівець по виноградику та пасіці. Брат також ціле літо допомагав колгоспникам. І за це їх позбавили старого мешкання та пропонують жити у свинюшнику. Моїй мамі ще ні одного разу не дозволили змолоти зерна, яке вона заробила. Вона змушена з родиною харчуватися позиченим хлібом. На кожному кроці нашій родині дорікають, що арештували батька. Ці товариші глузують з конституції, після якої діти за батьків не відповідають. Отож, якби мене і змусили у колгоспі працювати, то пішла б до будь-якого, а нізащо не робила б у цьому.

Всі були заскочені такою рішучою самообороною молодої дівчини. Галя ж домагалася від партійця, щоб сам оглянув помешкання, де хочуть поселити цілу родину. Багато присутніх підтвердили слова Галі. Тоді партієць уже лагідно запевнив, що все буде направлено.

Голову колгоспу, правда, замінили іншим, але не ліпшим від старого. Мешкання Ніна знайшла у рідні сама без жадної участи сельради. Інші умови буття родини Матвія також не поліпшили. Але до Галі більше не присікувалися. Сама ж вона, щоб допомогти матері, літом працювала на ст. Степній у лябораторії елеватору. Ним керував порядний чоловік, котрі дуже рідко траплялися у радянській дійсности.

Наївна Галя, закінчивши десятирічку відмінницею, гадала, що вона може вступити до висо-

кої школи, яку сама вибере. Найбільшою її мрією був індустріяльний інститут. Зібравши всі потрібні папери, вона поїхала до інституту. Керівник останнього, розглянувши папери, з задоволенням зазначив, що, як відмінниці, іспиту складати не треба. Однак мусила долучити свій життепис. Подавши, що вимагалося, Галя вернулася працювати до елеватору. За декілька днів вона одержала назад свої папери з повідомленням, що всі місця зайняті. Так вона обійшла чотири високі школи — скрізь відмовляли бо... "всі місця зайняті.." Аж тепер, Галя зрозуміла, що "діти за батьків таки відповідають!" Конституція написана, щоб обдурювати легковірних.

Довелося Галі, проти власного бажання, вступити в Ростові до педагогічного інституту, у який приймали, не вимагаючи життепису. Цей двохрічний інститут вона й скінчила, набувши права вчительки.

7. У Курганній.

Підчас студій у Ростові Галя познайомилася з молодим інжиніром шляхів, — Григорієм В-рою. Батьки його з Катеринославщини пересилилися до Сибіру ще за царських часів. Там вони розжилися на велике господарство. Коли їх розкуркулили й почався голод, то вони утекли на Кубань... Тут, уже, як пролетарі оселилися у ст. Степній. Скінчивши інститут, Галя одружилася з Г. В-рою. Він працював інжиніром мостів при дистанції у ст. Курганній. У цій же станиці Галя учителювала.

Ніна з сином Михайлом та 13-літньою донькою Мартою лишилися далі поневірятися на колгоспній роботі. Зимою Михайло продовжував учитися у технікумі при ст. Батайск. Тут несподівано спіткала його така нещаслива доля:

До нього закохалася старша учителька-комуністка. Молодий гарний хлопець намагався уникати зустрічі з цією мегерою. Одного разу, прилюдно, коли учителька приставала до Михайла, він, розлютований, не стримався і образив її. Вона донесла до НКВД. Хлопця арештували та засудили на примусові роботи. Так зруйнували Михайлові навчання.

Відбувати кару Михайла запроторили на будівлю летовища під польський кордон. Голодуючи на цій роботі, він пробув до початку німецько-совєтської війни. Німецька армія наблизилася. Михайло з іншими покараними утік на Кубань.

Начальник дистанції Курганної т. Водолазкін, мав призначення по партійній лінії. Це був звичайний робітник-москвин, що ледве вмів підписатися. Зарозумілість же його, як і нахабство не мали меж. Ідейними устремліннями він також не грішив. Найбільше його цікавила нажива. Для неї він умів спритно використовувати кожну людину. До інжинірів. техніків та взагалі службовців Водолазкін підходив з міркою, оскільки вони сприяли йому легальним способом збагачуватися. Другий помічник начальника дистанції — політрук, що найтісніше з ним співпрацював.

Зрозуміло, що в таких умовинах чесним фахівцям було дуже тяжко працювати. Інж. В-ра

відчув цю ситуацію дуже швидко. Робітники по будові й репарації мостів одержували на певний термін гумові чоботи, спеціяльну одежу та різні струменти. Водолазкін призвичаївся не все видавати робітникам, домагаючись у той же час, щоб інжинір розписувався за все. Рештки невиданого Водолазкін спродував на чорному базарі через своїх довірених підлеглих. Інж. В-ра, як молодий ідеаліст, домагався, щоб кожний робітник одержував усе, що йому належало. Як не намагався Водолазкін "урезонити", але В-ра все ж дотримувався свого. Таким чином він став на перешкоді шахрайств начальника дистанції. Водолазкін вирішив усунути цю перешкоду. Многократно він докоряв В-ві, що є молодий інжинір, а досі не в партії. Одначе цих докорів йому було замало. Водолазкін розгорнув ширшу інтригу через підлеглого В-рі бригадира Оріненкова та його свояка Глухова — урядовця дистанції. Це були мало інтелігентні, без хребта люди. Оріненкові начальник обіцяв посаду В-ри, якщо він допоможе його усунути.

Треба було зібрати відповідний матеріял проти В-ри. За кожним кроком його стежилося. Найрізніші провокації використовували проти нього у формі запитів, порад тощо. В-ра був обережний і крім технічних питань праці, ні в які розмови не втручався.

8. Друга світова війна.

22 червня 1941 року пролунали перші стріли німецько-совєтської війни. Ще 21-го червня прибувший з Ростова до Курганної політичний пропа-

гандист робив доповідь інтеліґенції дистанції. Він після огляду політичних кордонів різних держав підкреслив:

— Німеччина є країна з найвищою у світі культурою і цивілізацією. Армія її найліпше організована й підготовлена. Політичний устрій її по змісту найближчий до совєтського. Це, після Совєтського Союзу, єдина країна, де не буває робітничих страйків, безробіття та в якій у підпіллі добре розвинута комуністична партія. Наші робітники й селяни завжди найдуть братню співпрацю з німецькими. Німеччина має з нами умову ненападу, якої вона безсумнівно чесно дотримає. Німці не є англійці, котрі гандлюють усім і сумліннням у тому числі. Наш великий вождь тов. Сталін у своїй промові так характеризував Англію: "Англія є всесвітня повія. Вона ніколи не дотримує слова . . ."

А на другий день о 8 годині ранку радіоприймачі слухали промову Молотова. Переляканим голосом він повідомив населення, що "підлі фашисти зломали умову про ненапад та без попередження напали на нашу страну". Молотов закликав усіх боронити свою батьківщину до останнього подиху.

Високі урядники панічно заметушилися. НКВД у кожному стало шукати зрадника. Громадян з німецькими прізвищами, хоч би вони з дідів-прадідів жили в російській державі, запідозрювали у зраді. Почали вивозити цілими транспортами німців (навіть комуністів).

Скрізь розвішали заклик, що брутальний німець напав на "родіну" й наміряється всіх повернути в рабів. Усі, хто може тримати зброю, від малого до старого мусять стати в ряди оборонців батьківщини.

Через декілька день після оголошення війни по радіо звернувся до населення і сам "батюшка" Сталін, називаючи всіх братами й сестрами. Чути було хвилювання промовця, навіть якесь схлипування і дуже часте пиття води.

Всі, одне одного, питали, невже Сталін плакав. Якщо так, то чому? Більшість рішала, що плакав він з переляку. Всіх обурювало також, що він посмів називати своїх рабів "братами" й "сестрами". Відчувалося, що диктатор не є певний у своїх підлеглих.

Не був це 1914 рік, коли дійсно усіх охопив патріотизм. Тепер, люди читали оголошення, частіше не дочитували до кінця та з іронічною посмішкою... відходили. Жадних маніфестацій. Добровільно до армії ніхто не голосився. Але діяло НКВД. Воно не питалося, гарячково зганяючи всіх мужчин до армії. Майже щодня від Курганної відходили ешалони з мобілізованими. НКВДисти спробували промовляти до першого ешалону з метою викликати піднесення патріотизму та ентузіязму у мобілізованих, зазначаючи:

— Наша справа правдива, ми змушені провадити "отечественную" війну, як уже не раз вела її наша "страна"!..

— Чому війна називається "отечественною"? — запитав хтось із мобілізованих.

— Сталін наш "отец", а ми його діти. Коли ми боронимо "отца", то це означає — "отечественную" війну — слідувала "високомудра" відповідь НКВДиста.

На таке розяснення весь натовп розреготався. Почулися прокляття "отцу" Сталіну такі гучні й рясні, що НКВДисти, як биті пси, мусіли зникнути й більше мітингів не уряджували.

На площі біля ст. Курганної постійно стояв натовп провожавших: жінок, дітей і родичів. Люди були обідрані, босі й півголодні. У натовпі не вгавав відчайдушний плач жінок. які при цьому голосили:

— На кого нас лишаєш? Що я робитиму з малими дітьми? З тобою не наїдалися, а самі загинемо з голоду!

Ті ж, що відїздили, сідаючи до товарових вагонів, з відчаєм гукали до своїх жінок:

— Не плач, жінко! За 15 сотих землі я їм навоюю! При першій змозі буду у німця... Незабаром і тут прийде німець.

До вагонів кидалася міліція, шукаючи гукавших, але її били так, що мусіла утікати. Опанувати такою розбурханою масою не було можливо. НКВДисти наказували, як найшвидше відправляти ешалони. При відході потягу часто жінки кидалися під його колеса, другі ж умлівали й падали, а частенько й умирали від "розриву серця".

В цей же час радіо з Москви підбадьорювало громадян піснями: "Ми такіє роділісь на светє, что нігде й нікогда не пропадьом"... та ".. За Сталіна за Леніна ми в бой пойдьом!.." і тд.

За пару тижнів і Курганна відчула подих війни. Почали прибувати ешалони з тяжко раненими. Вони направлялися до Сочі, затримуючись у Курганній годинами, а часом і добами. В товарових вагонах у соломі в бруді лежали люди з одірваними ногами, руками, з важко пораненими головами. Стогін цих нещасних було чути далеко поза станцією, особливо нічною порою. Медичного персоналу коло ранених майже не було. Не було кому рани перевязувати. Люди лежали з замотаними в якесь лахміття з одежі ранами. Ганчіря просякнуте й перемішане з запеклою кровю, смерділо. Багато поміж ранених лежало мертвих, котрих нікому було виносити.

Населення Курганної з самого ранку до пізньої ночі приходило до ранених, приносячи їжу, хто, що міг. Найбільше, звичайно, давали різні овочі. Чи можна було раненому їсти те, чи інше, питати не було кого.

З самого початку війни прибували до Курганної й інші ешалони з особових вагонів, переважно першої та другої кляси. У цих потягах працювали і вагони-ресторани. На більших станціях для пасажирів цих потягів, нашвидку, були організовані кухні. Пасажирами цих потягів були партійці й жиди. Між ними були головним чином молоді та маєтні люди. Загально вони були добре о-

дягнені й відживлені. Від уряду вони мали уповноваження самим вибирати місце поселення, чи тимчасового перебування. Спиняючись у Курганній, вони бігли на базар та закуповували все, що бачили, не зважаючи на ціни. Останні росли годинами. Місцеве населення на цих пасажирів обурювалося, не маючи змоги платити високі ціни. Жиди ж часом ще й глузували над тубільними людьми.

Трапився, наприклад, такий випадок. Коло жінки, котра продавала мясо, стояла довга черга. Люди з черги домовилися з продавачкою, що вона кожному продасть бодай невеличку порцію. І от прибіг із потягу жид. Обминувши чергу, він запропонував продавачці продати йому все мясо за потрійну ціну. Ті, що стояли в черзі, надзвичайно обурилися. Вони всі кричали, щоб він став у чергу, бо всі мяса хочуть. На це жид глузливо, зі сміхом відповів:

— Ваше мясо там! — і указав на ешалон з пораненими.

Це перетягло струну терпіння. Учителька з черги ухопила за рукав жида. Другі жінки кинулися його бити. На допомогу йому надбігли з вагонів інші, але розлючені жінки накинулися й на оборонців. Останні мусили тікати від ударів грудками та каміннями. Прибігли міліціонери та розігнали людей, звільнивши жида.

Хитрий Водолазкін продовжував снувати навколо інж. В-ри свою павутину. Він збагнув, що дру-

жина інж. є німецького походження. На цьому тлі рішає позбавитися непокірного інжиніра. Водолазкін дає відповідні вказівки Оріненкові та Глухову.

Родина В-ри трималася самітньо, уникаючи зайвих знайомств. Одначе службово до них частенько заходили різні урядовці й робітники. А коли у них народився син, то стали учащати й сусідки, жінки: Оріненкова, Глухова та Сіверенкова. Остання — жінка робітника. котрого мобілізували. Це була неписьменна ще молода особа. Вона часто заходила до Галі з проханням, щоб перечитала листа від чоловіка й написала на нього відповідь. Чоловік у той час служив у отряді, що перебував в Ірані.

Згадані сусідки інколи приносили до Галі часописи й просили прочитати та показати їм на мапі, яка висіла на стіні, лінію фронту. Не вагаючись, Галя голосно прочитувала їм новини та показувала місця, де знаходився фронт. Очевидно будьякого значення цьому фактові Галя тоді не придавала. Відмовити ж вона не могла, бо був наказ, щоб грамотні розясняли неграмотним.

На стіні у кімнаті помешкання В-рових висів портрет Кагановича, яко наркомата шляхів. Портрет цей був вирізаний з дешевого журналу й від часу й світла пожовк. Прибираючи мешкання, Галя без жадних надумувань зірвала його, як річ зіпсуту, й шпурнула в кут до сміття. При цьому була присутня Сіверенкова.

Згодом, Сіверенкова, підюжена Оріненком, вимагає підчас праці від інж. В-ри привезти їй

дрова, як жінці мобілізованого. В-ра обіцяв це зробити пізніше, після закінчення праці, бо наразі всі люди — зайняті. Сіверенкова ж на це галасливо нарікала й загрожувала. При тому говорила й таке:

— Ми знаємо вас, "фашистів". Я вам покажу, як рвати портрет вождя! . . .

Прийшовши додому, інжинір розповів дружині, про галасування й погрозу Сіверенкової. Запитав, чи не відомо їй, про який-то портрет могла говорити ця жінка? Галя, забувши про портрет Кагановича, відповіла, що то, мабуть, якась дурниця. Пізніше ж вона пригадала собі цей дрібний факт та для заспокоєння себе на місце Кагановича приколола портрет Ворошилова.

У. ЗА ПРОПАГАНДУ

Чим далі, тим більше В-ра відчував стеження за собою. Це дуже його пригнічувало. Він став мовчазний та похмурий. На постійні запитання дружини, чого він такий невеселий, відповідав, що інтуїтивно відчуває наближення якогось лиха.

9. Арешт В-вих

11 листопаду 1941 року був передвихідний день. Галя умовилася з чоловіком, щоб він не барився, бо приготовить для нього купіль. У цей час у В-вих гостювали сестра й брат інжиніра. Брат ховався від мобілізації до червоної армії. Завжди точний, інжинір о 5 годині пополудні, як умовилися, не повернувся. Галя хвилювалася та час-від-часу вискакувала виглядати чоловіка.

Коло шестої години на вулиці показалися двоє незнайомих у цивільній одежі людей. В голові Галі блискавкою промайнула думка, що вони йдуть до неї. Увійшовши до кімнати, вона сказала:

— Якихось двоє шукають нас.

Здивована сестра запитала:

— Чому саме нас?

А брат в той же мент зник, злякавшись, щоб його не впіймали. Жінки мовчки прислухалися.

Дійсно, за пару хвилин почули, як у сусідів запитують, де мешкає інж. В-ра?

Почувся стукіт до дверей. Увійшло двоє мужчин середнього віку. З вигляду — інтелігенти. Хоч одягом вони не відрізнялися від звичайних цивілів, але поводження їх зраджувало. Один із прибувших відразу запитав:

— Де чоловік?

Заскочена Галя відповіла, що сама занепокоєна.

— Він мусів бути о пятій годині вечора, зараз же шоста, а його немає. Щось мабуть затримало — додала вона.

На це другий жартівливо кинув:

— А може з дівчатами забавляється?

— Мій чоловік тим не цікавиться, — поважно зазначила Галя.

Галі наказали закликати двох сусідів. Вона здивувалася, що ні Оріненкової, ні Глухової не було дома. Довелося запросити двох жінок з другого будинку.

Почалося обшукування. Найменшу дрібницю розглядали, читали. Обшукування затяглося до дванадцятої години ночі, бо родина В-вих мала велику бібліотеку, а вони кожну книжку уважно розглядали. Урядові гроші, більше 1000 карб. та власні 1600 карб. відразу забрали. Галя просила власні гроші віддати сестрі чоловіка. Енкаведисти відмовили. Протокол обшукування сусідки, тремтячи, підписали, не читаючи, а Галі й не пропонували підписувати.

Закінчивши обшукування, Галі наказали одягтися, взяти з собою трохи харчів та білизну для дитини. Вона злякано й здивовано запитала:

— Як? Я з дитиною? Я нікуди не піду!

З такого безпосереднього вибуху енкаведисти засміялися.

— Ви поїдете до Туапсе лише на один тиждень. Там про дещо вас розпитають, а потім повернетесь — твердо сказав один із них.

— Все тепер мені зрозуміло! Вже знаю, де й чоловік мій. А ви безсердечні, ще й глумилися, запитуючи, де він. Нікуди я не поїду! — з відчаєм та роздратованням сказала Галя.

— У такому разі ми вас заберемо силоміць — камяно-спокійно відрізав другий.

"Божа воля, Божа й сила" — подумала Галя й мовчки почала збиратися. Укутала трьохмісячну дитину й сама одяглася. Сестра чоловіка всунула їй вузлик з пелюшками та їжою. Мешкання, про людське око, енкаведисти запломбували. А на другий день все розграбували.

Галю привели на станцію. На рельсах вже стояла приправлена дрезина. За керівницею Галя побачила сумне обличчя й з слізьми в очах, сталого шофера дистанції. Ще так недавно він возив її з чоловіком по різних справах. Енкаведисти посадили Галю поміж себе, лицем до Курганної. Шофер тихо рушив. Стояла тиха, зоряна ніч. Дрезина з шелестом покотилася у напрямку ст. Білоріченської. Галя дивилася на поволі зникавші вогники Курганної, що стала вже рідною. Найрізніші відламки думок пронизували її голову. І чо-

мусь одна з них затримувалася довше й поверталася частіше. Якась невідома сила говорила їй — "Ні не загинеш, а ще будеш у Курганній!"

За годину дрезина спинилася у ст. Білоріченської. Тут Галю енкаведисти передали вже чекавшому на них міліціонерові. Під конвойом його вона, у вагоні особового потягу, доїхала до ст. Туапсе. Сумна й незабутня була ця подорож. Галя дивилася на вільних людей і їй щеміло серце, що вона вже не така, як ці, вона... — арештантка... За що така страшна кара для неї й особливо для її немовляти — вона не вміла пояснити. Не могла навіть здогадуватися, яку таку провину вона, чи її чоловік заподіяли, що їх нагло виключено з людської спільноти. Але заспокоювалася тим, що "кого Бог любить, того й карає".

10. Туапсе.

Туапсе — невелике портове місто на березі Чорного моря. За совітів Туапсе стало другим центром Кубані по переробленню нафти.

Галя під конвойом проходила брудними вулицями поміж непривабливих, казарменного вигляду, запилених домів. Перед сірою залізобетоновою будовою НКВД вони спинилися. Увійшли до середини. Чоловік у цивільному убрані прийняв Галю від міліціонера. У кімнаті поруч другий мужчина обшукав її, відобрав у неї: годинник, мило, що взяла для купання дитини, шкіряний пас та повідтинав усі ґудзики. При цьому зазна-

чив, що при звільненні всі речі повернуть. Через відчинені двері до Галі долетіли слова цивіля:

— Гарна квітка — та скоро зівяне,

Обшукану Галю повели до камери для підслідних, що містилася у будинку ж НКВД. Камера мала лише одне малесеньке віконце під самою стелею. Меблі камери складали голий брудний тапчан з дерева та деревяний — смердючий цебрик для параші. Стіни були покриті різними написами. Вишкрябані прізвища попередників Галі. Вибиті статті кодексу, по яких люди засуджувалися. Видряпано прощання з родинами, зі світом, прокльони диктатурі пролетаріяту. Якийсь поет залишив свої сліди прекрасними віршами. Все свідчило, що мешканці цієї камери були — духова еліта, якої так лякався тоталітарний режим з кримінальними розбишаками на чолі.

Прочитуючи усю цю "літературу", Галя уявляла їх авторів замученими, але гордими, що не схилили голови перед насильством чванькуватих пігмеїв. Тіні цих мучеників її підбадьорували.

В камері було холодно, як в льоху. Вона огрівалася від печі, що опалювали з сіней раз на тиждень. Особливого режиму для арештованих не було. Лише наглядачі, зазираючи в очко у дверях часом гукали, щоб не лежала в день. Одначе цей заклик лунав більше від неробства, а ніж якогось наказу. Прогульок — жадних. Тільки раз на добу арештована сама виносила парашу.

Одного вечора, виносячи парашу, Галя лишила дитину в камері. Мале запхикало, а двері

були відчинені. Повертаючись, Галя почула голос свого чоловіка:

— Галю! Проси, щоб батьки забрали дитину. Галя... Чуєш?

Галя остовпіла. Прийшовши до себе, вона злякано крикнула:

— Ні, ні, я нікому не віддам сина!

Вартовий вштовхнув її до камери і вона більше нічого не довідалася про чоловіка.

Минув тиждень. З журби Галя нічого не їла. Вона змушувала себе ради дитини хоч трохи проковтнути з харчів, що взяла із дому. Аж за тиждень відчула голод. Вязниця давала три рази денно таку поживу: ранком — склянку окропу та 350 гр. гливкого, чорного хліба; на обід — приносили мисочку якоїсь бурди, що звалася зупою; у вечорі знову напували склянкою гарячої води — "чаєм". Для умивання й обмивання ні дитині, ні матері води не давали. Все ж підсудна "хитрувала", просила води пити та нею умивалася. Дитину ж витирала ганчіркою, що мочила у воді, яку давали замість чаю. За три місяці лише один раз водили Галю обмитися до лазні.

Так мати з трьохмісячною дитиною серед чотирьох голих та холодних стін чекала, що ось-ось її розпитають та випустять, як обіцяли. Та тяглися дні, тижні, а її не викликали. Один Бог відає, що ця нещасна за такий час передумала. Роїлася у голові думка, щоб при виводі побити якогось значнішого урядовця. Це б їх розлютило й вони, або відразу застрелилиб, або в інший спосіб замордували. Але гляне на маленьке, не-

винне немовлятко й серце обливається кровю. А що станеться тоді з ним? Лишиться сиріткою, попаде в невідомі лапи певних бузувірів. Вони ж з нього зроблять яничара свого народу. Така перспектива для сина охоплювала жахом матір. Ні, цього вона не сміє допустити! Вона мусить жити, а поки буде жива, житиме й її син. Годинами вона молилася Всемогутньому. Вона глибоко вірила, що Він її не оставить, що "за терпіння, дасть Бог спасіння".

У такий спосіб вона приходить до переконання, що найрозумніше затримати спокій. На допиті треба довести, що вона ні в чому не винна. Вона ще припускала, що й у катів можна знайти правду. Пройшло 24 доби. Вже здавалося, що про неї забули. Щоденно молока в грудях ставало менше. Дитина на очах сохла. Мати жувала чорний хліб та давала смоктати. Все те мало помагало — дитина мала стілець лише один раз у тиждень.

11. Перший допит.

На 25 день, нарешті, повели матір з дитиною на допит. Спокійно вона ввійшла до просторої, гарно умебльованої кімнати. За столом для писання сидів мужчина років тридцяти, той самий, що прийняв Галю від міліціонера. Він запросив сісти на стілець проти нього, пропонуючи цигарку й цукерки для дитини.

— Дякую, — не палю. Замість цукерок краще поліпшили б умовини для перебування дитини, — спокійно зауважила Галя.

Слідчий саркастично посміхнувся, обертаючи її слова у жарт.

Почався допит. Слідчий розпитував, хто є сусідами та близькими приятелями родини Галі.

— Особливих приятелів ми не мали, а сусідами були Оріненкова, Глухова та інші — ділово відповіла арештована.

Слідчий записав короткий життєпис Галі, звертаючи особливу увагу на її походження. Цим закінчилося перше допитування. Мати з дитиною знову — в холодній камері.

12. Другий допит.

Через тиждень слідувало друге допитування. У тих же обставинах і тим же слідчим, але вже без цигарок та цукерок. Перед слідчим лежали папери, до яких він ввесь час заглядав. Він почав лагідно докоряти Галі, що вона чекає ворога, котрий убиває дітей, палить села й безоглядно руйнує добробут нашого народу. На цей потік слів демагогічного красномовства вона заявила, що ніякого ворога не жде та може більше боїться німців, ніж він самий. Така опанована, без надуми, відповідь товариша слідчого заскочила. Уже зліснний, піднесеним голосом, поспішаючи, накинувся на підсудну з такими обвинуваченнями.

— А не говорили ви людям, що, як німці прийдуть, то вони помстяться за вашого батька, бож він німець?! Не лаяли ви жидів і не порвали портрет тов. Кагановича? Та ще зі словами: "навіщо мені цей жид?" Показували також людям

на мапі місцевості зайняті ворогом? При цьому радіючи, говорили, що німець недалеко, ось-ось нас визволить.

На таку безладно вигадану балаканину Галя спокійно з іронією відповіла:

— Все це правда, — брехнею підбита. Не така я вже примітивно-дурна, щоб комусь таке говорила та ще й показувала. Якби я, навіть, щось про свого батька і подумала, то ніколи б нікому гадки своєї не виявила. Портрета ж Кагановича у мене ніколи в хаті не було (тут вона в обороні сказала свідому неправду). Ми мали на стіні портрет маршала Ворошилова, але не Кагановича, що можете перевірити. Я вимагаю, щоб це було сконтрольовано.

Щоб записати годину, перед закінченням допитування, слідчий вийняв з кишені годинник. Останній прикував зір Галі — то був годинник її чоловіка. Так переховувалися речі, відібрані в арештованих! Ще до закінчення слідства їх розкрадали і то самі слідчі.

Слідчий помітив зір Галі на годинникові й секунду обличчя його зніяковіло. Опанувавши себе, він все ж роздратовано знову продовжив питати, зазначаючи:

— Всі ці факти є правдиві. Ми про вас все це маємо чорним по білому. Ви є фашистка й дурні були б ми, якби повірили, що ви цього не говорили, чи не робили. Лишимо все це, як доведену правду. Мене цікавить, що інше. Ви з чоловіком були в центрі інтеліґенції. Без сумніву до

вас зверталися різні люди, ваші однодумці. Ви з ними розмовляли. Я мушу одержати прізвища цих людей. Ви повинні їх назвати.

Таке нахабство Галі було завелике. Спокійним, але твердим голосом вона зазначила:

— Ні з ким про все те, що ви вигадуєте, я не розмовляла. З інтеліґенцією ми мали лише річеві стосунки. Жадні політичні розмови ми ніколи не вели. Отже й називати мені нікого. Часом приходили з часописом неписьменні сусідки. Вони прохали перечитати їм і показати на мапі зазначені у військовому звіті місця. Це я робила, але без жадних від мене пояснень.

На це з закамянілим виразом слідчий загрозливо зазначив:

— Чи відомо вам, що обвинувачують вас по 58 статті?

Це допитування затягнулося на коло 5 годин. Після нього змучена Галя ледве дійшла до камери.

Знову потяглися одноманітні, як краплі води, дні й ночі. Часом зміну в животінні вязнів приносило бомбардування порту німецькими літаками. Порт простягнувся поруч з будинком НКВД. Німці налітали, як днем, так і в ночі. Всі урядовці НКВД ховалися до бункерів, а арештованих залишали замкненими у камерах. Дехто з вязнів дуже лякався бомбардування й несамовито кричав. Галя ж страху не відчувала, але її синок тяжко зносив вибухи й лякався. Це пригноблювало матір, котра тулила маленького до себе та молилася Богу.

За одного з таких бомбардувань у камері Галі репнула стіна. Утворилася шпара, через яку легко можна було вилізти. Однак Галя і не подумала утікати. Вона добре розуміла, що далеко не зайде.

Через деякий час Галю з пошкодженої камери перевели в іншу, дивуючись, що вона не втекла. У новій камері вона якось почула легкий стукіт до стіни. Насторожилась. Стала прислухатися, припускаючи, що викликає її чоловік. Голос радив прикласти до стіни чашку й через неї буде добре чути. Зробила. Досить виразно почула голос незнайомого мужчини. Сусіда пояснив, що чув голос і хлипання дитини. Через це догадувався, що в камері повинна сидіти жінка. Далі запитав:

— Яка стаття?

— Слідчий називав якусь 58 — відповіла вона.

— Горенько ж ваше, це ж найтяжче обвинувачення. А ви ще й з дитиною — забідкався незнайомий.

На запитання Галі він про себе розповів, що має 60 років. Працював пастухом у колгоспі. Якось, коли виганяв худобу з воріт, вона розбіглася. Завертаючи її, він сердито кляв худобу "чортовою псюрнею". Останнє почув лихий на нього голова колгоспу та доніс до НКВД. Тепер його обвинувачують, що він облаяв владу "чортом". За це йому також пришили 58 ст., лише пункт інший — легший.

— Чи знаєте ви, в якому місті ми сидимо? Туапсе — гріб Бардіжів! Тут на молу розстріляні старий Бордіж Лука — його син Кондрат — член чотирьох державних дум від Кубані та два внуки. Тіла їх Кубанська Рада перевезла й похоронила в Катеринодарі на Кріпостній площі — останній січовій площі запорожців.

Галя зрозуміла, що сусід свідомий патріот Кубані. Їй більше хотілося довідатися від нього, але пізніше розмові перешкоджали вартові. А ще днем пізніше перестало чути старого.

13. Спроба украсти дитину.

Одного ранку міліціонер повів Галю з дитиною купатися до міської лазні. Спочатку Галя радувалася, що прогуляється і надихається свіжого повітря. Та шлях на її сили був задалекий. До цього ж прилучилося моральне пригноблення. Всі на вулиці оглядали її, уступаючи з дороги. Вона знову відчула себе парієм серед людей. Так ішли більше години. У лазні вартовий щось переговорив з доглядачкою. Передавши їй арештовану, сам лишився у присінку. Галя увійшла до розбиральні. Лазня була наповнена парою, від якої дитина почала плакати. Швиденько викупавши дитину, Галя шукала способу, як би і самій обмитися. У цей мент підійшла до неї жінка, що поруч роздягалася. Вона запропонувала потримати дитину в убиральні, поки Галя скупається. Та згодилася. Хутко обмившись, вона повернула до убиральні. Ні жінки, ні дитини там не застала.

Це її трохи занепокоїло. Хутко одягнувшись, вона вийшла до присінку, а дитини й там не було. Прожогом вибігла на вулицю, де вешталося багато людей. Перелякана мати питає їх, чи хто не бачив жінку з дитиною у блакитнім покривальці? Хтось показав вулицю, куди пішла жінка з дитиною. Вона кинулася у тому напрямкові, не зважаючи на заборону вартового. Галя бігла, а за нею з галасом гнався вартовий; бігли й співчуваючі матері люди. Нарешті Галя побачила знайоме покривальце та з останніх сил поспішила. Вартовий став догори стріляти. Злодійка зупинилася. Захекана мати добігла до неї й тремтячими руками вирвала сина. Люди кинулися на злодійку.

Під ескортою вартового, цілком знесилена, Галя повернула до камери. Відпочивши, прийшла до себе й зрозуміла, що хотіли з нею зробити? Відчувши цілковиту безборонність, вона гірко, гірко заплакала.

14. Допити з електричними кріслами.

На третій допит Галю повели уже до іншої кімнати, пропонуючи лишити дитину в камері, або комусь доручити. Вона відмовилася залишити сина, бо боялася, щоб удруге не вкрали. Нова кімната була напівтемна, блакитно освітлена. За столом сидів той же слідчий. Рухом руки він указав на стілець проти нього, запрошуючи сісти.

Співчутливо він почав говорити за дитину. Їй, мовляв, у таких умовинах тяжко, вона може загинути.

— Ми маємо бездітного міліціонера, котрого жінка бачила в лазні вашу дитину. Вона їй дуже сподобалася. Ліпше було б, якщо ви бажаєте добра своєму синові, віддати його цьому міліціонерові.

Тепер Галя зрозуміла, що крадіж дитини організував цей недолюдок — слідчий. Вона подякувала за його "доброзичливість" і заявила, що нікому, ніколи, поки жива, своєї дитини не віддасть.

Після такого "турботного" виступу слідчий далі все лагідненько запитав:

— Ну, щож пригадали собі прізвища, про котрі я вас просив останній раз?

— Мені немає чого пригадувати, бо я нікого не знаю — тихо, спокійно відповіла Галя.

Роздратований слідчий почав у такий спосіб намовляти, лякаючи арештовану:

— У моїх руках були не такі, як ви — професори, доктори, інжиніри! Та й ті признавалися. Ви ж для мене кошеня!..

— Погана та дівка, що сама себе хвалить — тихо, ніби про себе, сказала Галя.

— Що, що? Що ви сказали?

— То я пригадала, між іншим, українську приповідку — іронічно відказала Галя.

— Так запамятайте собі, що звідси ніхто не повертався! — уже горланив розлютований енкаведист.

— Так у чому ж справа? Якщо я мушу згинути, то загину. А навіщо ж ще губити невинних

людей, котрих я навіть не знаю! — вже також злостно відповіла й Галя.

У цей мент вона відчула, як її притягає до крісла. По всьому тілу кололо голками. Спробувала підвестися та не могла відірватися від крісла. Дитина почала кричати. Галя глянула на свого мучителя, а хамило задоволено реготався, запитуючи:

— Ну, що будеш говорити?

— Душогубе! Щоб тебе перша німецька куля не минула! — відчайдушно викрикнула Галя й стратила притомність.

Прийшла до себе уже в камері й намацала, що й синок поруч лежав.

І знову, ніби забуті, сиділи в холоді й голоді. Дні тяглися безмежно довгі й одноманітні. Одне бажання наповнювало тепер Галю, щоб якнайскорше все кінчилося. Щоб, або вбили, або вже засудили. Звертаючись до Бога в ці дні, Галя згадувала свого нещасливого тата. Тепер вона власною шкірою відчула, що таке совітська правда. У цій безкрайній державі подібно їй гинули мільйони невинних людей.

Четвертий раз відвели Галю допитувати знову до кімнати з електричним кріслом. Ті ж обставини і той же недолюдок-слідчий за столом. Знову запропонував сісти. Галя відмовилася й відразу заявила:

— Прошу товариша слідчого, поміняти зо мною кріслами.

Заскочений такою пропозицією, він з обуренням почав кричати, щоб вона корилася його

наказам, бо він може й застрілити. При цьому встав з наганом у руці. Галя ж зраділа, не памятаючи сама себе, несамовитим голосом почала кричати:

— Стріляй, хаме, стріляй! — Сама ж стала підходити до нього, продовжуючи крик:

— Що перелякався? Слаба гайка? Не хватає духу натиснути на гачок? Чи може менше заробиш, як убєш?

Слідчий совав наган до її обличчя, однак сам відступав. Галя ж лізла до нього, викрикуючи найрізнішу та найгрубіщу лайку, як на нього, так і на совітську владу. Сцена ця тяглася хвилин 5. Аж Галя стратила притомність. Слідчий, нарешті, опамятався й задзвонив. Непритомну забрали до камери.

Згодом до Галі прийшов лікар і дуже обережно розпитував, як її здоровля? Вона зрозуміла, що слідчий був переконаний, що вона стратила розум. Мабуть ні один професор, чи інжинір, котрими він так хвастав, не налякали його так, як ця жінка — "кошеня". Лікареві Галя сказала:

— Не я, а слідчий божевільний і боягуз, котрий злякався беззбройної жінки з дитиною, маючи у руках наган. Я лише бажала, щоб він мене застрілив.

Співчутливо лікар зазначив, що саме через дитину її не можуть убити.

Декілька днів після відвідин лікаря, вартовий увів Галю до просторої кімнати. За хвилину привели змученого років тридцяти мужчину. По

обличчу й одежі легко було впізнати інтеліґента. Його підвели до дверей, що сполучали з другою кімнатою. У цих дверях була зроблена вирізка, а проти неї така ж сама і в одвірку. Приведеного вхопили двоє здорових енкаведистів. Пальці його руки, відкривши двері, запхнули в щілину. Третій повільно зачиняв двері. Галя впялася очима в лице мученика, що було бліде, але спокійне. В мент один з енкаведистів лежав скулений на підлозі від сильного удару ногою мордованого. Пролунав свист і в кімнату ввалило ще пятеро вартових, котрі накинулися на жертву. Дитина кричала. Галя несподівано була впхнута до протилежних дверей в кімнату слідчого. Останній, усміхаючись, простягнув Галі для підпису обвинувачення шістьох інтеліґентів з Курганної.

— Ні, хаме! Не діждешся! — крикнула.

На знак слідчого Галю вивели знову до попередньої кімнати. Остання була вже порожня. Лише свіжа кров на підлозі й дверях свідчила про те, що тут відбулося.

Галя блискавично відчула небезпеку. Вона міцно зціпила руки навколо дитини.

— Вмерти, а не датися — підказувало внутрішне чуття.

Простягнуту руку вартового за дитиною Галя, як дикий звір, ухопила зубами. Напасник заскавулів і відскочив. Дитина впала на підлогу. У другого вартового вона впялася великими пазурами в обличче. Кров бризнула... Удар по голові звалив Галю.

За тиждень Галю знову покликали на допит у цілком ще іншу кімнату з червоним світлом та все тим же слідчим. Останній на цей раз удав тихого, турботливого та лагідного. Подаючи папери з її зізнаннями, він пропонував перечитати й підписати.

— На цьому ми занкінчимо — сказав він, — лише доведеться перевести конфронтацію.

Галя механічно з цілковитою байдужістю сіла в крісло і перечитала своє обвинувачування У зізнаннях досить докладно було записано все, що вона говорила. на допитах. Це все вона підписала. Далі слідчий підсунув ще папери, в яких були прізвища колишнього адвоката, педагога та декількох без зазначення професій людей із ст Курганної. Всі вони обвинувачувалися в агітації на користь німців. Слідчий просив її і це підписати.

— Ні одного з цих людей я у вічі не бачила, а чула лише деякі прізвища Я підписати щось проти них не можу.

По такій відповіді Галя відчула, що сидить на електричному кріслі. На цей раз вона була така слаба, що відразу стратила притомність... Уже в камері вона прийшла до себе.

Після шоститижневого сидіння до Галі зявився санітарний лікар. Він головну увагу звертав на завошивлення. Дуже боязко підійшов до Галі дивлячись на копицю ще густого волосся на її голові. Вона ж зневажливо сказала:

— Не бійтеся, я ще вошей не розвела.

Дізнавшись, що Галя вже шість тижнів сидить, він був дуже здивований та приємно задоволений санітарним станом її кімнати-камери.

15. Конфронтація з доносицями

Нарешті Галю повели на конфронтацію з тими, хто на неї зробив донос. Це відбулося знову у новій кімнаті. Слідчий сидів у військовій уніформі. Осторонь від нього сиділи ще троє також у військовій уніформі. Найстарший з них мав два ромби. Тут же, коли ввійшла Галя, вже застала й Глухову. Арештованій запропонували сісти. Глухова з посмішкою розповіла все, що раніше вже голосив Галі слідчий, крім історії з портретом. (Очевидно про цей прикрий випадок слідчий її попередив, щоб не згадувала). Військові задавали Глуховій питання, звертаючи головну увагу на дати. Ні на одно з цих запитань Глухова правдиво не відповіла.

Глухова закінчила доповідати. Тепер звернулися до Галі, що вона в цій справі може сказати. Галя пояснила:

— Глухова називає міста, які ніби я показувала на мапі, яко зайняті німцями. Між тим ці міста попали під німців, як зараз від вас дізнаюся, значно пізніше, коли вже мене арештували. Глухова твердить, що я їм показувала та розповідала за часописом, а в ньому ще не могли про це писати.

Дуже легко Галя заперечила й всі інші дати, які зазначала Глухова, бо всі вони були невіро-

гідні. Взагалі "докази" Глухової були фантастичною вигадкою, що безперечно зрозуміли і всі присутні.

Глухова вийшла, а ввійшла біла, як крейда, тремтяча Оріненкова. Вона дивилася в підлогу й не могла говорити. Всі зніяковіли. Галя ж перша суворо звернулася до неї:

— Що соромно? Легко було доносити, а тепер ніяково до очей брехати? Чому ж, якщо, справді, щось від мене чула, не розповідаєш?

Тут схопився слідчий та почав кричати на Галю й підбадьорувати Оріненкову. Остання, нарешті, тихо, з зітханням сказала:

— Ми добре жили, я нічого не знаю і не можу сказати.

Ця відповідь злякала слідчого. Він почав кричати уже на Оріненкову, загрожуючи, що, як вона не підтвердить того, що написала, то за фальшивий донос сама мусить сісти до вязниці. Далі став перечитувати донос, запитуючи після окремих моментів: "чи було так?" Перелякана Оріненкова ледве чутно підтакувала.

За Оріненковою увійшла, глумливо усміхаючись, московка Сіверенкова. Вона розвязно розповідала та "підтверджувала" те, що говорили дві поперед нею. Додала ще, ніби арештована говорила, що скоро німці звільнять нас і ми всі матимемо, що забажаємо, навіть білий хліб. За портрет Кагановича вона також промовчала.

На запит арештована особливо підкреслила, що з Сіверенковою ніяких розмов ніколи не вела. Лише, як неписьменній, прочитувала їй листи від

чоловіка. Те, що вона тільки що говорила було з листі її чоловіка з Ірану. Він писав, що "там усі добре живуть, всього мають досить, а навіть білий хліб". На це всі, крім слідчого, засміялися. Сіверенкова вийшла.

Три військових на доводи слідчого знизували раменами. Він же запевняв, що вже третій місяць возиться з цим слідством. Вони не повинні порівнювати неписьменних людей з освіченою особою. Ворог не бере до помочі людей без освіти!"

Галю відвели до камери. Так закінчилися допити в Туапсе. Замість тижня вона просиділа понад три місяці.

16. Очікування суду.

В лютому 1942 року на світанку Галю посадили до арештанського вагону з загратованими вікнами. Довго чекали. Людей приганяли все більше й більше. У вагоні ставало все тісніше. Коли вагон запхали так, що важко було стояти, його причепили до поштового потягу. Нарешті, потяг рушив у напрямку на Армавір.

Галя з дитиною стояла коло решітки й дивилася у вікно на переліски, ліси та станційки. Тут вона ще так недавно вільною бувала. Просунулися крізь тунель Індюк, промайнули Гойт, Хадижинську, довше постояли на Білоріченській і докотилися до Курганної. Побачивши останню, Галя залилася сльозами. Та не встигнув зупинитися потяг, як почувся дитячий крик:

— Тьотя Галя, тьотя Галя!

На пероні Галя побачила племінницю знайомого. У цей мент підбігали знайомі, які щось кричали, багато плакало, кидали до дверей, хто що мав з їжі. Міліціонер метушився, лаявся, але ніхто на нього не звертав уваги. Із вигуків чути були запити: "хто продав?" Та скоро потяг рушив у дальшу невідому путь.

В Армавірі вязнів повели до карантинного відділу, де панувала неймовірна тіснота. Люди стояли один коло одного, багато умлівало. Частенько ж виносили і трупи померлих від задухи. Всі були до краю виснажені.

Галю з дитиною оглянули та, не знайшовши вошей, дозволили відвести в камеру. Через те ж, що вона була з дитиною лише одна й обоє виглядали дуже нужденно, її помістили у переходову камеру при шпиталю вязниці. У цій кімнаті стояло двоє ліжок з матрацами, а навіть з ковдрами. На одному сиділа молодичка з дитиною. Вона радісно привітала Галю, зазначивши, що це вже сорокова приходить, а вона все сидить.

Це лихо спіткало її за таких обставин: У 1939 році по окупації Галичини, вона з чоловіком — українцем-фахівцем були примусово переселені до Львова. З самого початку війни 1941 р. чоловіка забрали до війська. А німці швидко зайняли Львів. Лишившись сама з дитиною на чужині, вона вирішила повернутися до Ставрополю, де жила її мати. Тоді за німецьким фронтом сунулися групами всілякі люди, котрі бажали повернутися до рідного краю. З такими мандрів-

никами на протязі трьох місяців допленталася і вона аж до Ростова. При відступленні німців перший раз від Ростовва, вона опинилася під совєтами. Спокійно сіла до потягу та доїхала до ст. Кавказької. Тут очікуючи потягу в Ставропіль, вона була ограбована. Стратила торбу, де були усі документи. Про крадіж зголосила міліції. Злодій забравши гроші, по "джентельменськи", папери підкинув міліції. Остання, перевіряючи документи, побачила, що пашпорт не має штемпля продовження. Запитали власницю, як це могло статися? Вона відверто розповіла цілу свою "одисею". Арештували й стали допитувати:

— Які накази дав їй німець?

Потім із ст. Кавказької її відвезли до Армавірської вязниці. Тут вона й сидить уже семий місяць без допиту. Так ця знедолена жінка, пройшовши більше 1,000 км., замість жити у рідної матері, опинилася у вязниці. Сидить у 45 км. від матері, не маючи змоги навіть сповістити її. Сидить забута цілим світом.

У вязниці при шпиталі дитині давали молоко й трохи цукру, а Галі — страву для хворих. Таке відживлення і моральний спокій оздоровлюючe впливали на обох. Тут Галя й дитина трохи оклигали. Надзвичайною радістю для матері було ще й те, що синок раптом назвав її мамою. Очікуючи суда. Галя тут просиділа коло трьох місяців, до травня. У порівнянні з Туапсе, в Армавірській вязниці життя можна було б назвати "раєм". Кімната тепла. Їжа цілком задовольняюча й що-

денні прогульки. Правда, як норму виводили на 15 хвилин, але траплялося, що залишали і на годину. Неприємні були час-від-часу поселення до камери "урок" з дітьми. Урки — це професійні злодійки. Вони завжди зневажливо ставилися до всіх "фраєрів" — інтелігентних людей. Жінки ці були брутальні, нахабні, а їх діти — брудні й занедбані.

Одного разу Галя у нужнику прочитала вишкрябаний на стіні після слова "тут" — підпис свого чоловіка. На другий день вона там зоставила папірець написаний голкою та власною кров'ю, у якому прохала передати, хто знайде, її чоловікові. Однак на слідуючий день папірець лежав на тому ж місті.

Якось після снідання Галя заснула, а хлопятко сиділо й бавилося біля мами. Їй яскраво приснилося, що у синочка з пальчика текла кров. Перелякана, прокинувшись, вона ухопила дитину за рученята, а мале залилося сміхом. Ця дрібниця викликала інстиктивне відчуття, що хтось з рідні чоловіка мусить приїхати. Автоматично Галя стала на стілець і дивилася через вікно, з якого добре було видно браму. Перед нею товпилися люди з передачами для вязнів. Серед натовпу Галя побачила свого свекра. Він стояв задуманий. Було видно, що втратив надію щось довідатися. Галя махала рукою, показувала у вікно дитину. Він блукав очима по всіх вікнах, дивився і на Галине та старечі очі не могли впізнати. Через деякий час до брами вийшов урядовець і щось

йому сказав. Мабуть запевнив, що його рідні тут нема. Галя дивилася далі, а похмурий свекор, з похиленою головою з куфрами відходив. Сльози відчаю затуманили очі Галі.

17. Воєнний трибунал.

Скоро після цього Галя одержала акт обвинувачення. Ще трохи пізніше її повели до камери міліції при станції залізниці. Тут вона застала вже декілька жінок.

Хвилин через 15 привели також декілька мужчин. Поміж ними був і чоловік Галі. Зі слізьми в очах вони кинулися одне до одного. Промайнуло більше півроку, як їх злі люди розлучили. Не дозволили навіть довідатися одному про другого. Чоловік неймовірно змарнів та схуд. Його перебування у вязницях було далеко тяжче від її. Він сидів у камері, що розрахована на 20 осіб, а в ній бувало стало 70-80. Перед Галею, властиво, стояв кістяк з натягненою шкірою. Про свої переживання вона йому навіть не згадала. Він їй також нічого не говорив про допити, мабуть, щоб не хвилювати. Вона все підбарвлювала на ліпше, щоб він був спокійніший. Про електричні крісла, звичайно не згадала. Галя була бадьоріша від чоловіка; швидко змусила себе перестати плакати. Намагалася підбадьорити і його, щоб не падав на дусі та вірив, що все швидко минеться і вони будуть ще вкупі. Нагадувала йому про Бога, в якого він завжди вірив. "Як Божа воля, то виринемо з моря" — говорила Галя. Ще працю-

ватимемо на волі. Він же не спускав з рук синка і був дуже сумний. Його великі, глибокі, блакитні очі стали ще більшими й дивилися кудись в далечінь. Виски вже посеребріли. Здавалося, що він не чув, що говорила йому дружина. Якось механічно повторював:

— Бережи синочка! Я готовий вмерти, аби лише ти з сином живі зостались.

Заспокоювання дружини, якось не доходило до свідомости чоловіка. Між іншим цілком байдуже він сказав дружині.

— Я був спокійний, бо гадав, що ти дома. На допиті ж у Туапсе я побачив твій годинник у секретарки НКВД. З цього моменту я втратив спокій.

— Все це дрібниці. Якби нас не засудили, аби тільки відразу не розстріляли. Німці вже недалеко, і скоро ми будемо на волі, — заспокоювала далі Галя.

Але чоловік і на це все якось безнадійно кивав головою.

До суду родину В-вих закликали останніми. Обоє разом увішли до залі, Галя з дитиною на руках. Судив їх закритий залізничний воєнний трибунал. За столом сиділо троє військових. З боку сидів призначений державою оборонець. Позаду підсудних стояло декілька міліціонерів.

Ціла процедура полягала в тому, що були перечитані акти обвинувачення. Чоловікові Галі, крім 58 ст., приписали ще й шкідництво — ст. 59. "Оборонець" довго й швидко говорив про все, що ніякого відношення до обвинувачення не мало.

Закінчив механічно завченою формулою — проханням змякшити вирок. Підсудних не запитали ні про що. Процедура суду тяглася не довше півгодини.. Галю присудили на 10 років вязниці та 5 років заслання. Чоловікові — розстріл, який тут же замінили 10 роками вязниці та 5 роками заслання. Армія невільників у совітах зросла ще на двох інтеліґентних, невинних людей.

Підсудні трималися цілком байдуже до всього, що тут говорилося, як і до самого вироку. Обоє добре розуміли, що суда нема, а тільки — розправа.

Після вироку засуджених з іншими повели до вязниці. Чоловікові дозволили нести сина. Коло вязниці подружжа розлучили.

18. Між засудженням та покутою.

Галя з дитиною повернула до старої камери. В останній пробула ще біля тижня. На другий день її потягло глянути у віконце. Вона відчувала, що ще хтось мусить прийти з передачою. Ставши на стілець, почала пильно вдивлятися в людей, котрі товпилися коло брами. Нараз побачила сестру чоловіка, що блукала зором по вікнах вязниці. Галя махала, намагаючись якось звернути на себе її увагу. Показувала у вікно дитину. Нарешті... впізнала. Різними знаками Галя давала їй зрозуміти, що і чоловік є у цій вязниці. До сестри підійшла урядничка з вязниці. Галя бачила, як урядничка відмовляла їй. Після довгого сперечання Галя помітила, як сестра вказує на її вікно.

Скоро почулися чиїсь кроки, що наближалися до камери. Всі з переляку розбіглися по кутках. Клацнув замок. До камери увійшла урядничка.

— Хто дивився у вікно? — гостро запитала.

Всі мовчали, хоч і всі дивилися. Галя виступила та заявила:

— Я дивилася. Прошу, нарешті, прийняти передачу. Не ради мене, а для ні в чим невинної дитини.

На здивування усіх, не сказавши і слова, урядничка вийшла. Галя знову через вікно побачила, що передачу прийняли. За пару хвилин пачку принесли Галі. Повстала нова турбота, як передати пачку чоловікові, котрий більше її потребував.

Минуло ще декілька днів. Галю повели на станцію й посадили до арештантського вагону, в якому ще не було нікого. Через деякий час вагон переповнили ще іншими вязнями. Трохи згодом вагон причепили до потягу, що рушив у напрямку Краснодару. Невільників нагодували солоною рибою. Після неї, при червневій спеці на Кубані, у людей зявилася страшна спрага, а води не давали. По станціях люди били в решітки та просто ревіли: "Води! Дайте води!!" Галя спраги особливо не відчувала, бо риби не їла. Однако, страшно ставало від несамовитого реву соток горлянок. Люди були напхані у переділи по 40-50 чоловік, де нормально вміщалося 10. Потяг пихкав та ледве сунувся. Лише під вечір доїхали до ст. Усть-Лабинської. В останній перегнали вязнів до пересилочного пункту. По дорозі

Галя побачила свого чоловіка, котрий ішов спереду. Вона хотіла передати йому пачку, але ніяк не вдавалося. На дворі пересилочного пункту вони бачили одне одного та зблизитися до розмови їм не дозволили.

На цьому пункті начальник був людяний. Він дуже зичливо поставився до Галі та її дитини. Відразу наказав відвести її у камеру, де можна було спочити. Обом принесли добру та в достатній кількості їжу. Після їди начальник запитав Галю, яке вона ще мала б бажання? Вона попрохала передати чоловікові пачку. Ласкаво погодився і Галя у вікно бачила, як передали чоловікові пачку. Це був останній мент, що Галя бачила так дорогу їй людину.

На зорі другого дня, коли ще станиця спала, Галю з іншими вагітними жінками знову погнали на двірець. Посадили у вагон і повезли назад до Армавіру. З глибоким сумом Галя відчула, що тепер її везуть уже далеко від найближчого. До цього менту, хоч вона і не бачила, але була свідома, що в тому ж будинку покутує і її чоловік. Вона могла мріяти й шукати способів довідатися про здоровля і взагалі про його стан. Тепер же і цю можливість у неї відібрали.

Зі ст. Армавір невільників погнали до "Трудколонії", яка лежала в 7 км на південь від міста. Ішли пішки. Невелика колона фізично виснажених людей посувалася дуже поволі. Панувала велика спека. Глибокий пісок по шляху палив ноги. Старші люди, різної степені каліки й вагітні жінки часто тратили притомність і падали. Колона спи-

нялася, упавших відливали водою, давали трохи відсапнути й рушали далі. Хто цілковито знесилився, того підбирали на віз, що їхав за колоною. Пізно вечером невільники добилися таки до призначеної їм сталої каторги.

VI. У ТРУД-КОЛОНІЇ

Труд-колонію побудували на пісках річки Урупу (припливі Кубані), що протікала у двох кілометрах. Поблизу ж були військові Урупські табори.

19. Організація табору.

Колонія складалася з десятка деревляних бараків. У европейському розумінню колонія уявляла собою концентраційний табір, якими так густо-рясно вкрита територія "найдемократичнішої" держави світу. Табір був огороджений колючим дротом у два ряди, між якими бігали спеціяльні пси. По рогах таборової огорожі стало тримали варту жовніри НКВД. Переважаючу масу населення табору складали самі жінки і то вагітні, або з немовлятами. Мужчини були майже виключно каліки та старина. Серед жінок було також досить покалічених у НКВД. В одній частині табору містилися кравецька, шевська й інші майстерні, де працювали невільниці-фахівці. Політичних вязнів тут було не багато; може яка сотня на двохтисячне населення. Більшість таборян складали кримінальні злочинці. Ця група підлягала значно легшому режимові — декого з них навіть

відпускали за табір до міста. Багато з них говорило, що "вязниця — наша рідна мати". Натомість політичних тримали гостро. Вони не сміли заходити навіть у другий відділ табору. Політичні окремо мешкали по 20-30 осіб в одній (розміром 4Х6 м.) кімнаті. Вязні спали по-московському зразку по 6 жінок на одних широких з дощок нарах-палатях. На дошках лежали напхані соломою міхи.

Дітей тримали у діт-яслах, що були в хатах біля табору. Тут їх доглядали вільні жінки одна на 20-ро дітей. Їжу у таборі давали тричі на добу: ранком напували гарячою водою, що звали чаєм; у 12 годині невільники сьорбали юшку з картопляними лушпайками (деколи придавали смердячого кінського мяса з хробаками), і вечером хліб запивали знову окропом — "чаєм".

Режим у таборі дотримували такий: в 4 годині ранку всіх будили, виганяли на подвіря, лічили, чи хто не зник, оголошували, що за добу трапилося у таборі й наказували, що кому днем робити. Все це перепроваджувалося дуже повільно й займало 1-2 години. О 6-й годині матерів, що мали грудних дітей, водили годувати їх. На годівлю давали 15 хвилин. У 6½ — пили гарячу воду з хлібом, хто його ще мав. О 7-й годині розводили групами на працю: копали військові рови та обробляли великі городи для НКВД. О 9-й годині матерів знову водили на 15 хв. годувати дітей. О 12-й годині всі обідали, матері бували і у дітей. Пополудні до дітей водили ще о 3, 6, 9 та 12 годи-

ні уночі. Працю кінчали о 8-й вечора, а о 9-й вечеряли. Особливо тяжко жилося матерям, бо у 11-й ночі лягали спати, а у 12-й уже їх будили годувати; від дітей верталися та поки умощалися спати була 1-ша година ночі. О 4-й же мусили разом з усіма вставати. При такому короткому відпочинкові матері ставали сонливими та до всього байдужими.

Кримінальні невільники — "урки" поміж собою жили дружньо, а "фраєрів" — інтеліґентів і взагалі порядних людей, вони звірячо ненавиділи. При кожній нагоді урки обкрадали фраєрів, а іноді ще й били їх. Взагалі урки мали свою власну "етику" й "мораль". Чим більше урка зробила злочинів, а особливо "мокрих" — з убивствами, тим більшою пошаною вона користувалася.

Прибувшу до цього табору Галю насамперед повели здати дитину до діт-ясел, що, як уже згадувалося були поза дротами табору. Після залишення дитини няньці, її ввели до табору. В останньому помістили у кімнаті, де вже було 20 політичних невільниць. Вони прийняли Галю доброзичливо, розпитуючи про новини з волі, якої вона сама вже півроку не бачила. Поміж співмешканок знаходилися і дві кубанські німкені (з Краснодару та Армавіру). Вони з охотою заопікувалися Галею. На праці ставляли її поміж себе й помагали. Галя не вміла працювати й була так змучена, що без їх допомоги не могла б виробити призначену норму. Подружилася Галя, одначе, не з цими добрими, але малоінтеліґентними жінками, а з двома кубанками з Тамані та Кущовки, З ни-

ми Галя спала та у вільні хвилини ділилася думками. Обидві кубанки були з високою освітою і до табору попали за оскарження у політичних "злочинах". При чому Віру Безуглу з Тамані присудили розстріляти. Через вагітність кару замінили на каторжну вязницю. Чоловіка її за організацію повстання розстріляли.

На перший же день до Галі, як до фраєрки, прийшли з вимогами урки. Це вони проробляли з кожною новоприбувшою. Старша з них з лайкою вимагала від Галі, щоб віддала усі свої ліпші речі. Як по доброму не віддасть, то вона візьме живосилом, — додала. Але горда кубанка випрямилася, наблизилася до напасниці й твердо заявила:

— Гаразд! Одначе спершу давай чесно зміряємося силами. А потім будемо говорити, хто кому має давати!

При цьому вмить Галю з противницею оточили навколо декілька десятків урків і політичних. Галя нервово тремтіла, стиснувши пястуки, але певно з погордою дивилася на свого ворога.

Урка не сподівалася на такий спротив. Вона розгублено дивилася, як Галя закочує рукава. У худої Галі все ж яскраво виділялися добре тренірovані колись фізично руки. Довго не чекаючи, Галя ухопила одною рукою урку за довгі, розпатлані коси, а другою дала стусана у бік, від якого та впала.

За правилом урок це вважалося, що фраєри їх побили. Вони не лише не взяли річей Галі, а й вернули те, що забрали вже від інших.

Віра виявляла надзвичайну активність. Вона в таборі стало, невпинно агітувала проти комуністів, називаючи їх кримінальними злочинцями. Щораз частіше закликали її до начальника табору, загрожуючи карою, якщо вона не стримається від агітації. Але Віра не тільки не зупинялася, а продовжувала ганьбити більшевиків ще завзятіше. На працю, як вагітна, вона не ходила. Та одного дня, повернувшись з роботи, Галя не застала своєї приятельки в кімнаті. Пізніше дізналася, що її арештувала таборова влада. Більше до табору Віра вже не повернулася. Одна політична бачила її смертельно бліду й не здібну говорити. Дальше сліди за Вірою губилися. Це була велика моральна втрата для Галі.

Галя також відверто заспокоювала людей, говорячи, що скоро усі будуть вільними. За приятелювання з Вірою та за відверті балачки, Галю також декілька разів викликали до начальника табору. Він попереджував її, що у вязниці є ще й друга вязниця... "До неї легко можна попасти, але з неї ще ніхто не повернув". Отож радив припинити агітацію.

Відірвані від цілого світу, стративши віру у можливість кращого завтра, перебуваючі в таборі люди хапалися за кожну чутку. Часом такі чутки вони творили й самі. Люди ставали неймовірно забобонними. Вони ворожили, розповідали одне-одному сни, відгадуючи їх згідно своїх бажань і т. інше. Галю всі любили. Багато приходило до неї "сповідатися". Розповідали свої болі та просили розяснень і порад. Вона від

себе нікого не відганяла та по можливости заспокоювала. Просили ворожити — вона ворожила; розповідає хтось сон — вона його "відгадувала". Все звичайно робила так, щоб людину підбадьорити та заспокоїти. Не віднімала ні у кого ілюзій, якими вони жили. Часто повторювала: "Бачить Бог з неба, що кому треба." Люди чомусь вірили у "ясновидство" Галі й дуже до неї липли. Особливо дивували саму її урки. Вони не тільки не ограбували Галю, як фраєра, а завжди пропонували їй свою допомогу. Галя дякувала, але ніколи нічого не брала. Речі вона ніколи не замикала, але найменшу з них ніхто не взяв.

На роботі Галі приходилося тяжко. Вона ніколи фізично не працювала й до того була цілковито вичерпана. Однак дві сусідки — так їй допомагали, що вона виробляла наднорму. За це їй давали на добу 800 гр. хліба. Так ця слаба молода жінка попала до вязничних "стахановців", як з неї доброзичливо жартували товаришки.

20. Рятування сина.

Син Галі був завше чистенький і майже ніколи не плакав. За це його обслуга діт-ясел дуже любила. Коли приходила мама годувати, він простягав рученята й радісно сміявся. Однак мати помічала, що він таяв, як горяща свічка. Не тільки не ріс, а навіть якось зменшувався, хоч все більше й більше говорив. Галя звернулася до керівнички діт-ясел за порадою. Вона

просила її, як жінку, порадити, як спасти сина від смерти? (Взагалі-ж тут щодня умирало декілька дітей). Дивлячись на очі Галі, повні сліз, подумавши, керівничка відповіла:

— Єдиний рятунок дати йому кров. Але ж, де її взяти? Сама ви цілком вичерпана, ледве ходите. Та чи й підійде ваша кров?

Галя благала взяти її кров і спробувати. Лікарка згодилася. Кров не досліджувалася. Після першої ж трансфузії хлопчик повеселішав. Галя вирішує, поки жива, давати кров дитині. Лікарка поліпшила харчування Галі, як могла, додавши на добу склянку молока. Синок ставав міцніший та жвавіший, а натомість — мати з дня-на-день слабішала. Праця на спеці, уділення через день крови та погане харчування робили своє. Якось на праці вона сіла відпочити та й не могла підвестися. Допомогли сусідки. Але чим далі вона фізично виснажувалася, тим міцнішою ставала духом.. Глибоко релігійна, Галя вірила, відчувала, що скоро прийде край її мукам, та що також ще поживе на волі. Це її підносило. Вона надавала бадьорости також і тим, хто з нею стикався. Дивно було, що до цієї наймолодшої жінки зверталися за всякими справами й порадами ті, у котрих вже волосся сребрілося. У всьому вона мала ініціятиву. Ніколи, нікого, ні прощо не просила. Часто подруги по недолі пропонували їй всіляку допомогу. Вона дуже рідко згоджувалася нею скористатися. Керівництво табору нераз давало до зрозуміння, щоб вона звернулася до влади з проханням і її

доля буде полегшена. Галя мовчала, як ніби то не її торкалося. Вона не хотіла одержувати милостину від тих, що знищили всю її родину.

На працю невільниць водили по 10-15 жінок під доглядом одного жовніра, частіше інваліда з цієї вже війни. Вони ж і доглядали підчас праці. Така охорона була рятунком для цих нещасливих. Інваліди були людьми свідомо ворожими НКВД. На праці вони не підганяли і не тільки не били, а навіть не кричали. Лише просили працювати так, щоб вони за це не відповідали. Частенько серед цих бідолах траплялися й такі, котрі насмілювалися розмовляти з невільницями. У таких розмовах жовніри переказували враження з волі та від німців. Завжди вони твердили. що скоро прийде кінець і таборовим мукам.

21. Тортури в таборі.

Не всі в таборі страждали морально, чи фізично. Були тут і такі, котрі й у цьому житті вміли знаходити задоволення та розваги. До цих останніх належали енкаведисти. Вони користалися з своїх необмежених прав. Часто піянствували та потиху заводили романи з більше вродливими невільницями. Останні, за їх ласкавість, одержували різні пільги: поліпшення харчування, полегшення праці, ліпше приміщення тощо.

На нещастя Галі один з підстаршин НКВД почав залицятися і до неї. Одного разу він підіслав урку сказати Галі, що полегшить працю,

уділятиме ліпші харчі і взагалі дбатиме за неї, якщо вона згодиться бути його коханкою. За таку "честь" Галя просила переказати енкаведисту, що його залицяння її ображають і вони їй огидні. Урці ж вона порадила, коли надалі хоче мати добрі відношення з нею, то більше з подібними пропозиціями не приходити. Урка дуже здивувалася. Кожна з них стати коханкою панів з НКВД вважала великим щастям. На цім справа одначе не закінчилася.

Якось вечером Галя брала окріп. У цей час з боку стояв енкаведист, котрий прагнув з нею роману. Він узяв її за лікоть. Галя змучена працею, зосереджена думками в самій собі, при дотику чужої руки, механічно, через рамено виплеснула свій окріп. Останній попав у обличча енкаведисту. Він, затуливши руками лице, від болю застогнав. Миттю Галю вхопили два мужчини, що у цей мент сиділи в їдальні. Але ошпарений наказав:

— Вона не винна, відпустіть її!

До нього прибігла сестра. Галя ж цілком байдужо — спокійна пішла до бараку. В останньому приятельки Галі дуже злякалися, бо за подібні вчинки каралося "сорочкою".

Ця кара полягала в тому, що на жертву надівали брезентову сорочку з протягненими у спеціяльний спосіб шнурками. Останніми людину стягували, вигинаючи руками й ногами до спини. Далі жертву підвішували. Один чоловік ставав на спину й гупав. При цьому вивихувалися, деколи й ламалися кістки, а кров прискала з рота,

носа, ушей й прямої кишки. Таке мордування тяглося хвилин 15, бо довше людина не витримувала й гинула. Та й після 15 хвилин людина калічилася назавжди. Однак, Галя лишилася байдужа й до такої перспективи. Підсвідомо вона відчувала, що з нею цього не зроблять.

Другого дня Галю покликали до вартовні. Один вартовий без жадних розмов, повів її до карцеру. Це була маленька прибудівка до бараку з площею 2 кв. метри. Двері та передня стіна були з залізних грат, решта — глухі стіни, зроблені з бетону. У середині карцеру сиділа розпатлана, завошивлена божевільна, атлетичної будови жінка. Їй не давали води умиватися і ніколи не виводили до туалету. В карцері жахливо смерділо людськими відходами. Божевільна накидалася на кожну людину, що впихали до неї. Вартовий підвів Галю до карцеру. Маса невільниць, окрім політичних, збіглися. Всі чекали видовища, як божевільна мордуватиме Галю. Вона звичайно била жертву, виривала у неї волосся, часто видирала очі, шкрябала лице й усе тіло. Коли жертва перетворювалася у криваву масу й тратила притомність її забирали з цієї прилюдної й дикої катівні.

Галя йшла до карцеру спокійно, не відчуваючи небезпеки, яка мусила наступити за декілька хвилин. Вартовий відімкнув двері. Галя сама, без ляку й підштовхувань, увійшла до карцеру. Ласкаво усміхнена вона привітала божевільну. Вартовий замкнув двері. Натовп принишк. Всі напружено чекали на дику забаву.

Божевільна уважно оглянула Галю та попросила сісти. Та сіла. Вона нагримала на вартового, щоб приніс хліба. Вартовий витяг з кишені шматок хліба й подав їй. Божевільна передала хліб Галі, просячи їсти. Прибувша подякувала, переломила хліб на двоє і одну половину подала божевільній з проханням, щоб і вона їла. Взявши хліб, божевільна підійшла до решітки та стала плювати на глядачів. Ті трохи відступили, все ж чекаючи, що вона робитеме далі. Від смороду Галя давилася, але змушувала себе жувати та ковтати хліб.

У Галі від уколів, коли невдало брали кров, рука трохи спухла. Це помітила божевільна. Вона гладила пухле місце й запитала від чого це? Гостя коротенько розповіла, що у неї беруть кров для дитини. Почувши слово дитина, божевільна розповіла про своє горе.

Вона з сумом і слізьми в очах, тихо говорила. Божевільною її хоче зробити НКВД, а в дійсности вона лише нещаслива українська жінка. Мала також дитинку та її забрали від неї за те, що посварилася з начальником. Після цього дитина, не маючи материних грудей, померла. Ця смерть так вплинула на неї, що вона почала на кожного кидатися й бити. За це її вважають божевільною й стало тримають у карцері, де, як слід, не можна руки й ноги розправити.

Так, не давши видовища, Галя й переночувала у карцері разом з бідолашною жінкою, котру НКВД зробило божевільною. Ранком, коли прийшли забирати Галю, "божевільна" не хотіла

її віддати вартовому, затуляючи собою. Вона боялася, що Галю далі катуватимуть. Але Галя просила свою заступницю заспокоїтися і пустити її, щоб могла дитинку нагодувати. Вона, заплакала, сердечно попрощалася й відпустила.

Із карцеру Галю приєднали до колони матерів, котрих вели до дітей. У такий спосіб, Галя відбула свою кару. Ошпареного окропом енкаведиста вона більше не бачила. Була чутка, що Галю хотіли розстріляти, але потерпівший довів, що він підбив лікоть і через це все сталося.

Цей незначущий випадок викликав у таборі серед простих, забобонних його мешканців різні пересуди. Пошепки називали Галю святою — "бо ж і божевільна її приласкала..." Урки після цього цілковито слухалися кожного слова Галі. "Святість" же полягала лише в тому, що Галя не злякалася та ласкаво обійшлася з бідною істотою у карцері. Інших силомиць впихали до карцеру; вони з переляку трусилися. Це ж викликало у "божевільної" призирливу злість. Так повстають легенди.

22. Недоля української матері.

Стояла спека. Сонце наближалося до свого зеніту. Панувала цілковита тиша. Не шелесне верболіз на березі Урупу. Лише кришталево чисті хвилі річки булькають, спадаючи з каменя на камінь та цар птахів, орел кавказький розпластаний з далекої блакиті порою закурликає.

У цей день по піщано-каменистій доріжці мляво посувалася дивна колона одітих у лахміття, частинно босих, виснажених жінок — невільниць. Їх вели з праці на обід до каторжного табору. Наближаючись до головної брами, колона була вражена несамовитим криком. За пару ж хвилин вони побачили жахливий образ. Крізь вартовню виходила група матерів кормити немовлят. На брамі, переплутаній колючим дротом, висіла жінка з божевільними очима. З рук та обличча її текла кров, а ззаду, з двох боків, на неї кидалися пси, намагаючись стягти на землю. Від цього видовиська ввесь натовп у колоні й таборі скаменів. Недолюдки ж НКВД цькували псів.

Миттю арештанток розігнали по бараках, а непритомну, нещасливу занесли до політичних невільниць.

Пополудні вибухла велика буря з дощем, як із цебра. Це порадувало населення табору південним відпочинком, а політичні — вислухали "сповідь" ще однієї жертви.

Принесену обступили товаришки і, як могли, допомагали їй прийти до себе. Опритомившись, жертва людей без душі, сама почала оповідати про свою недолю.

За часів НЕП-у я одружилася й жила в Юзовці, де чоловік працював монтером. Жили ми, як голуби в парі. Чоловік був добрим майстром. Обоє співучі, ходили до хору, завше брали участь у аматорських виставах. Чоловік любив також деклямувати Кобзаря. До всього цьо-

го поблагословив нас Бог донею, а через пару років послав і синка. Жити б та Бога хвалити. Та, як грім з ясного неба, спіткало нас нещастя.

У зимову ніч, коли навколо хати завивала снігова метелиця, різко задеренчав дзвінок. Чоловік схопився, миттю натяг штани й підійшов до дверей, запитуючи, хто там у таку пізню пору? Знадвору почулося: "відчиняй — міліція!" У відчинені двері вірвалися двоє, обліплених снігом, людей та відразу накинулися на чоловіка, облапуючи його кишені. Один з них великий, русявий, з сталевими сірими очима й кирпатим носом — представник пануючої нації, а другий — рудий, з горбатим носом, клишоногий. Після довгого обшуку, передивлялися, головно, папери, листи та книжки, прибувші наказали чоловікові одягтися та йти з ними. Діти прокинулися, плакали, а я заспокоювала їх, не розуміючи ще добре, що сталося. Чоловік перехрестив усіх нас, поцілував дітей та розгублений вийшов.

Коли грюкнули двері, аж тоді я зрозуміла, що трапилося щось страшне, непоправне. Обливаючись слізьми, я тулила до себе своїх милих пташенят, ніби боялася, що й їх віднімуть. З самого ранку я побігла до міліції, щоб довідатися, де мій чоловік. Там відповіли, що нічого не відають. Від цього менту почалися мої пошукування. Доручаючи дітей сусідці, я обїздила десятки вязниць. Скрізь діставала відповідь, що чоловіка немає. Мені порадили побувати ще в Саратові.

У вязниці Саратова, після всіляких перешкод, нарешті, мене допустили до начальника НКВД. На його пропозицію, зі слізьми я докладно оповіла своє горенько, зазначуючи, що лишила у чужих людей двоє малих дітей. На це начальник, посміхаючись, сказав:

— Москва сльозам не вірить! Твій чоловік — гайдамака, петлюровець, він є ворог народу!

Така зневага чоловіка мене остільки обурила, що, не опановуючи себе, я крикнула:

— Ах ти, розбишака московський, який він є гайдамака! Хіба лише тому, що нарід свій любив!?

Опамяталася я вже у камері. Три місяці мене допитували і, нарешті, засудили на 5 років каторжних робіт за образу державного урядника.

Моє серце на шматки краялося, я проклинала свою нестриманість, яка спричинила страту найдорожчих мені діток. Вивезли мене до Нерчинської каторжної вязниці. Тут я поневірялася на найрізніших працях: від чищення нужників до роботи у каменоломнях. Все мовчки я терпіла, сподіваючися, що змилуються над моєю долею і скоротять час кари... Та, де там. Мусила відпокутувати усі пять тяжких років. Багато таких, як я, закінчили життя самогубством: вішалися, перерізували собі жили і т. інш. Я ж трималася надією, що ще житиму зі своїми дітками.

Нарешті, прийшов і день вимріяної волі. Я — за брамою вязниці, хоч і без гроша, обідрана й боса. Різними заробітками я зібрала на доро-

гу й виїхала до Юзовки. Тут спіткала мене тяжка несподіванка. Не тільки не було моїх діток, а й тих знайомих, у котрих я їх залишила. Одна бабуся оповіла мені, що моїх діток вивезли до якогось дітдому, а знайомих, за приятельство з нами, забрали.

Сіла, виплакалася. Треба було гроші заробляти, щоб далі дітей шукати. Прала я білизну, мила підлоги, дрова рубала, а коли назбирала трохи грошей, їхала до різних дітдомів. Так я мандрувала шість місяців, поки одна білоруска не порадила шукати у дітдомах на московщині, бо українських дітей вивозять туди, щоб обмосковлювати. За цією порадою я побувала у Вороніжі, Рязані, Тулі, Пензі, Тамбові та нарешті в Серпухові під Москвою. З радістю випадково я довідалася, що діти мої тут.

Я звернулася до ще молодої керівнички дітдому, очевидно, партійної жінки. Спочатку вона заперечувала, запевняючи, що моїх дітей у неї немає. Ця жінка з погордою й насмішкою дивилася на мою убогість. По довшій суперечці керівничка відчула, що мені відомо про присутність у неї дітей і зневажливо сказала:

— Спершу тобі треба одержати дозвіл від НКВД, що маєш право на дітей!

— Я, я мати, я хочу зараз лише побачити дітей. Шість років, як я бачила їх. Ви ж жінка, невже не можете зрозуміти серця матері? — благаючим голосом прохала я її.

— Прошу йти геть, я не маю часу з тобою патякати — відповіла жінка з камяним серцем.

У цей мент я помітила у віддалі коридору дівчинку, яка уважно прислухувалася до нашої розмови. Я вдивилася й закричала:

— Доню моя, доню!

Дівчинка стрімголов кинулася до мене з галасом:

— Мамуся, бідна мамусінька!

Але жінка без душі вирвала від мене доню, пхнула її у двері й замкнула. Дитина кричала. Я кинулася віднімати ключ, але керівничка вмить зникла за дверима кабінету й також замкнулася. Я била у двері, не пануючи вже над собою й кричала:

— Віддай моїх дітей!..

Не памятаю, як довго це тяглося. Мене вхопили два міліціонери й знову я опинилася у вязниці.

Удруге осудили мене на 7 років каторжних робіт. На цей раз мене відвезли уже в далеку, дику Караганду. Та мені стало байдуже, що зо мною зроблять. В Караганді я працювала на копальнях. На шостому місяці перебування на цій праці, проходячи мимо механічної майстерні, я побачила мужчину з залізною рурою, котрий постаттю нагадав мого чоловіка. Я придивилася й тихенько гукнула:

— Чи це не ти, Петре?

Чоловік, оглянувшись навколо, почав до мене придивлятися:

— Голос неначе Мотрі, невже це ти. звідки ж ти взялася? — промовив також зтиха.

Так несподівано я знайшла свого чоловіка, котрий вже посивів і мав лише половину зубів і скалічену ногу, хоч йому не було ще й сорока років. Він був покараний на 10 років, уже обжився та, як фахівець, мав трохи ліпші умовини для життя, ніж звичайні невільники. Пізніше ми частенько, крадькома зустрічалися. На другому році я відчула себе матірю. Після дослідження лікаря мене з іншими жінками перевезли до цього табору. Важко й сумно було знову розлучатися з найденим чоловіком. Але ж, нас за людей не вважали!

Три місяці тому я родила третю дитину, слабенького синка. Цей синок був метою мого життя, бо тих двох і чоловіка я вважала назавжди втраченими. Кожний раз, як приходила до діт-ясел, я заставала своє немовлятко мокрим та від плачу захриплим. Я постійно благала керівничку уділяти більше уваги моїй дитині, як слабенькій. Але кожного разу мені відповідали:

— Це не твоя дитина. Ти приходиш лише, щоб віддати молоко. Не забувай, що ти є невільниця і не смієш набридати своїми примхами.

За моє набридання керівничка наказала більше мене не пускати до діт-ясел. Сьогодні я почула, що мій синочок уже відійшов, цілковито осиротивши мене. Тепер я стратила все. Життя для мене стало без будьякого змісту. Я просила, щоб допустили мене в останнє попрощатися з моєю дитиною. У дозволі відмовили. Тоді я силомиць хотіла перелізти через браму, а на мене випустили псів."

Довго тяглося це оповідання. Нещасна часто зупинялася, пила воду, говорила тихо, часом ледве чутно було її шепіт. Моментами здригалася всім тілом. Вона, важко віддихаючи замовкла. В камері стояла, як у гробі, тиша. По лицях жінок текли тихі сльози співчуття. Затихали й віддихи на ліжку. Тишу порушили тупотом два вартові, що прийшли забрати на новий допит цю велику українську матір. Та зайво потурбувалися. Жовта, як віск, з подряпаними руками й лицем, на яких застигла кров, вона спокійно лежала. Ще була тепла, але душа її відлетіла, для єднання з її синочком.

Так перестало битися ще одне велике серце української матері.

23. Перед волею.

Пожежа війни охоплювала все нові й нові простори. Німці, як лава вулкану, швидко посувалися по вщент зруйнованій країні. Міста й села, що займали німці, уявляли собою обгорілі кістяки. Це не була війна проти армії, а головно проти цивільної людности — старих, жінок і дітей. Руйнування відбувалося трьома стадіями. Насамперед вибухали бомби з літаків, від яких нещасне населення не завше мало захорону. Укриття від бомб у совєтах були недостатні, а в багатьох місцях і цілком відсутні. Відступаюча червона армія, що не встигла демонтувати й не знищили німці бомбами, підривала мінами. Наприкінці все зглажувалося ще гарматним вогнем німецьких батарей та танків.

Два ряди колючого дроту табору, стала пильна варта, включно з псами, вже не могли затримати вісток із зовнішнього світу. Із спізненням та все ж таборяни довідувалися, що німці швидко поступають наперед. Про поводження німців говорилося різно. Запевняли, що всіх жидів розстрілювали лише за те, що вони семіти. Що полонених морили голодом і при кожній нагоді також убивали. Мирне населення жило в страху, бо з ним німці поводилися, як з тваринами: часто били, а навіть розстрілювали. Колгоспи не відміняли, лише іншу назву їм давали. Небагато доходило відомостей про добре заховування німецьких салдат на займанщині.

Галя сприймала всі чутки критично. Вона міркувала, що німці не такі вже дурні, щоб підбурювали проти себе все населення, як то виходило з різних версій. Вона вважала, що тут діє совєтська пропаганда.

Якось почали допускати час-від-часу до табору й часописи. Одну ж, з промовою Сталіна, широко між таборянами розповсюдили. В ній Сталін закликав усіх: старих, жінок, дітей і калік боронити Північний Кавказ. Далі він попереджав, що як німці займуть Північний Кавказ, то загинуть всі. Цю відозву Галя зрозуміла так, що скоро П. Кавказ займуть німці, а таборяни вийдуть на волю. З такою думкою вона дуже й не ховалася. В таборі з дня-на-день ставало неспокійніше. Енкаведисти менше чіплялися до людей і швендяли неприкаяними, з перестрашеними

очима. Всі сподівалися якихось скорих перемін. Працювати стало легше, — ніхто більше не цікавився, що і як зроблено.

Настрої таборового населення часто мінялися. Найбільше виразними були поміж таборян дві гадки. Переважаюча частина інтеліґенток дуже лякалися можливого вивозу до Сибіру. Урки ж, котрі мали на тілі різні татуїровки, німців боялися. Вони звідкілясь мали "відомости", що німці татуїрованих забивають. Як ті, так і другі часто зверталися до Галі. Часом поважно, а інколи з жартами, "що чує її серце". Галя завше відверто говорила, що скоро всі будуть вільні: до Сибіру вивезти не встигнуть, і є неможливим, щоб за саме татуїрування німці розстрілювали. З отакими настроями і чутками таборяни прожили місяць. Песимісти частенько підсміювалися з "серця" Галі, але й самі не могли щось конкретне порадити.

Одного ранку таборянам наказали зібратися до виїзду. Багато жінок не могли себе опанувати. Панічно метушилися. Деякі з них злістно лаяли "серце" та передчуття Галі. Вона ж далі спокійнісенько говорила, що однаково нікуди не поїдуть та скоро розбредуться по домах. Після довших зборів поставили всіх у колону. З дітьми на руках та вузликами всі рушили до ст. Армавіру.

Тепер уже всі відсахнулися від Галі. Кожний думав про себе. Багато істерично плакали й ламали руки. Був соняшний, гарячий липневий день. Від спеки люди обливалися потом. Поволі,

довго сунулася колона нещасних жінок з немовлятами. Лише за яких 4 години дісталися до залізничної станції. Тут спинилися на площі. Мусіли чекати на вагони. Начальник табору десь пішов. Його повороту чекали з годину. Не було чого робити і зневірені "поїдом-їли" Галю, докоряючи, що своїм "серцем" їх обдурила. А Галя не здавалася. Жартуючи, вона відповідала:

— Ну, ви їдьте, а я додому піду.

Це підливало олії до вогню; зневірені ще більше задиралися. Та ось зявився розлючений, спітнілий начальник. Він кляв керівника станції, що той не дає вагонів, говорячи, що з таким барахлом не час возитися. Ціла колона глянула на Галю. А вона зробила вигляд, що нічого-нічько не помічає. Почули захриплий голос коменданта:

— Колона, стройся! Марш назад, до табору!

Гістеричні жінки зі слізьми в очах кинулися до Галі, прохаючи вибачення за дорікання. Кожна з них чимсь хотіла допомогти Галі — вузлик узяти, дитину піднести. Настрій відразу піднісся. Назад йшли бадьоріше. Спека спадала. Надвечірній вітрець приємно холодив подорожніх. Вечером усі знову зайняли свої ліжка.

Розпочали наново ходити на працю. Але рівновага вже була втрачена. Доглядачі стали цілком байдужі до праці таборян. Більше сиділи й відпочивали під деревами, ніж працювали. Салдати розвязали язики та хвалили німців. Вечорами більшість виходила на подвіря та вдивлялася на північ. Ніхто цьому вже не перешкоджав.

Багатьом ввижалися, а може й дійсно були якісь блискання. Їх пояснювали близкістю фронту.

3 серпня 1942 року, повернувшись з праці на обід, таборяни зауважили жвавий рух коло самоходів. Жовніри НКВД бігали, метушилися, навантажували бензину, якісь скриньки, меблі і т. інше. Пополудні жінок не повели на працю. Всі цьому були раді. Та радість тяглася недовго — матерів не пустили до дітей. Хтось вигадав чутку, що дітей, як попало вкидають до самоходів та кудись вивозять. Блискавкою збіглися до брами коло 500 матерів. Зчинився галас та відчайдушний рев:

— Віддайте нам дітей! До дітей пустіть!

На прохідній вартовий розгубився й не знав, що робити. Між тим жінки напирали та збили двері з ніг. У прохідній двері затріщали й відчинилися. Матері кинулися до діт-ясел. Кожна хватала свою дитину. Галя також взяла свого синка. Обслуга вже втекла, кинувши дітей на призволяше. Один самохід зі старшими дітьми також далеко не заїхав і пізніше повернув. З ясел матерів до табору ніхто вже не кликав. Вони й ночували зі своїми пташенятами. Якийсь цивільний урядовець приніс кожній матері посвідку такого загального змісту: прізвище, дата й місце народження, по якій статті засуджена, на який термін і скільки вже відсиділа.

Несподівано зявилися до ясел двох озброєних енкаведистів і наказали йти з ними двом жінкам з дітьми. Одна з них була Галя. Їх завели за барак, коло дротяної огорожі. Там

вже стояв політрук з паперами в руках. Жінок поставили спиною до дротів. Перед ними стали два енкаведисти з гвинтівками на поготові. Політрук прочитав вирок таємного таборового суду, про смертну кару через розстріл арештованих. Мотив вироку був той, що ці жінки займалися протисовєтською аґітацією серед невільниць.

Прочитавши, політрук почав рахувати, а жовніри цілитися. Не встиг він вимовити три, як залунали вистріли...

Відкривши очі Галя побачила над собою солдата інваліда, котрий водив раніше жінок до роботи. Він намагався влити Галі до уст води. Одна з невільниць обмивала личко від попелу Галиного хлопчика. В декількох кроках лежав з простріленою головою з паперами в руці політрук. Ще далі стогнав скорчений, тяжко ранений та горілиць нерухомо лежали салдати, котрі перед цим цілилися з гвинтівок. Коло Галі простяглася її подруга з дитиною.

Відразу Галя не могла зрозуміти, що сталося? Ті, що мали її розстріляти, лежали нерухомі. Але салдат їй пояснив, що він випадково дізнався про вирок і рішив перешкодити його виконанню. З автоматом він виліз на розлогу тополю і звідти попередив стріли салдат НКВД. Серце подруги Галі не витримало. Вона осиротила дитину, не дочекавшись стрілу. Галю з дитиною повели до ясел.

Цілу ніч табір був під гарматним обстрілом. Вибухи освітлювали бараки. Діти плакали. Ма-

тері цілу ніч не стуляли очей. Багато з них з переляку молилося. А все ж були щасливі, що мали при собі діток. Частина бараків та канцелярія спалахнули й горіли. Охорона ще з вечора розбіглася.

24. На волі.

4 серпня 1942 року, як тільки почало на світ благословлятися, табір також почав розбігатися. Урки, обвязавши татуїровані місця, пригадавши свій фах, грабували багате таборове майно. Останнє складалося з великих запасів найрізнороднішого краму. Під неугавний гул гармат урки бігали по згарищах з мішками цукру, черевиками, плащами і т. ін.

Галю тягло до Курганної. Слабий промінчик надії жеврів, що там зустріне чоловіка. Довго не думаючи, вона взяла на руки сина та маленький вузлик з найнеобхіднішими речами й рушила в напрямкові до Курганної. З Галею вийшло ще десять матерів. Вони не хотіли розлучатися, бо самі не знали, що робити. Тихою ходою 11 матерів йшли толокою. Добрели до першого села. Розпитали, чи вільна дорога до слідуючого. Дорогою, хоч і вільною йти їм не радили, бо її ввесь час німці обстрілювали з літаків. Через це і далі йшли манівцями по кукурудзі та соняшниках, маскуючи свій рух. Стомлені й налякані безупинним дзижчанням куль, зайшли у друге село. Ціла оселя, як вимерла. Ніде живої душі не побачиш. Знайшли

порожню хату, в якій лежало досить соломи. Жінки вирішили перечекати у цій хаті, поки перестануть дзижчати кулі. Коли трохи заспокоїлися — відчули, що зголодніли. Поруч був колгоспний двір. У ньому подорожніх щедро наділили їжою.

Повз село проходили частини червоної армії. Все сунуло без найменшого ладу. Жовніри спітнілі, деякі без гвинтівок, багато босих. Гармати тягли шестеро, пятеро й навіть четверо коней. В очах у цих воїнів був великий переляк. Жінки дивилися на хаотично утікаючу армію. Біля хати стояла криниця з коритом для напування худоби. Жовніри підбігали до корита й пили, нахиляючись, із нього. Старшин, чи взагалі хто б командував цією масою, не було помітно. Цей панічний рух продовжувався з годину. Нарешті людей стало рідшати, пробігали відставші.

Несподівано із-за рогу вулиці на сивому доброму коні в черкесці та кубанці підїхав козак. Його груди були обвішані орденами, а сам він весело усміхався. Виглядав він на років 45. Підїхавши до корита, став коня напувати. Жінки зраділи цьому козакові. Вони рішили розпитати його про німців. Але кожна не наважувалася. Випхали з хати Галю. З дитиною на руках вона підійшла й привітала козака. Він, усміхаючись, повернувся до неї й запитав:

— Ну, що, мамаша?

Галя, соромлячись своєї зовнішности, розповіла коротенько про себе й подруг, хто і звідки

вони йдуть. Просила його дати пораду, як поступити далі, бо всі бояться німців? Козак зареготався й питає:

— Кубанка?

Галя відповіла — "так".

— Не лякайся, я — орденоносець та й то не маю страху перед німцем. Вас же він тим більше не зачепить. Ідіть собі помаленьку, куди хто потребує — порадив козак, стиснув коня ногами й був такий!.. Вигляд і поводження цього козака були такі певні, що дивлячись на нього, само напрошувалося: "козак не боїться ні тучі, ні грому!"

Все, що порадив кубанець, Галя переказала своїм попутницям. При цьому додала, що надалі немає сенсу разом триматися. Кожна мусить іти в напрямкові до своїх рідних.

— Я прямую до Курганної, цілком не відаючи, що там знайду. Вам найрозсудніше йти до Армавіру, а з нього залізницею, чи машинами добиватися додому — додала Галя.

Всі погодилися з її думкою та по приятельськи попрощалися. Десять змучених жінок взяли напрямок на Армавір. Галя ж, також не гаючи часу, подибала у свою путь. Вона мала вже спухлі, знівечені ноги й почувала, що далеко не зайде. Раділа, що випроводила подруг і не затримуватиме їх через свою слабість. Рухові Галі перешкоджали й далі німецькі літаки, що приземлювалися та обстрілювали усі шляхи. Через це вона йшла полем по кукурудзі та соняшниках. Пройшовши коло трьох км, Галя ледве трима-

лася на ногах. На її щастя в сотні метрах, на горбку, вона побачила біленьку хатинку, до якої з напруженням всіх сил і пошкандибала. В хатинці вона застала три родини, що евакувалися з Армавіру. Ці люди співчутливо прийняли Галю. Тут вона відпочила 4 дні. Одна родина мала конячку й обіцяла Галі, коли трохи затихне, відвезти її до Курганної.

VII. ПОЯВА БРУНАТНИХ.

На другий день до хатинки німецький танк підїхав. Танкіст зупинився, щоб розпитати про дорогу. Всі випхали Галю, гадаючи, що вона добре говорить по-німецькому. Галя ж так злякалася німця, що більше рухами рук, ніж словами, вказала йому дорогу. Вечеріло. Галя з сином заснула. До хати прибився особовий німецький самохід. Опікуни Галі розповіли про неї прибувшому, котрий розмовляв трохи по-московському.

Ранком німець, називаючи Галю сестрою, розговорився з нею. Він запропонував відвезти її самоходом, куди вона потребує. Однак Галя боялася їхати з німцем і подякувала за його ласкавість. Відмову пояснила тим, що є ще дуже слаба й хоче трохи тут відпочити. Цей німець залишив для усіх багато харчів і солодощів. Всі були здивовані, бо ніхто від німця не чекав такого відношення.

На пятий день навколо запанувала тиша. Кулі більше не дзижчали, не грюкали танки, устав і рев гармат. По шляхах торохтіли вози колгоспників, що звозили збіжжя, отаву тощо. На ланах ламали кукурудзу, вибирали плоскінь та доко-

шували запізнені проса. Ніде ні одного пострілу. Повівав свіжий вітрець. Час-від-часу пробігали особові й тягарові німецькі самоходи.

Попрощавшись з милими опікунами, Галя з одним з них сіла до малого возика, запряженого одною конячкою, та потюпали до Курганної. Під вечір доїхали. У Курганній Галя зупинилася спершу в сестри чоловіка.

25. Доля вязнів з Усть-Лабінської.

Тут спіткала двох політичних вязнів з Усть-Лабінського пересилочного пункту. Вони їй розповіли, що уже 5 місяців просиділи у тій вязниці, але її чоловіка не пригадували. У вязниці панувала страшна смертність — щоденно хоронили десятками. Нікуди, нікого не вивозили. Лише в останній мент напхали людьми десять вагонів, довезли до Армавіру й там спалили з людьми, бо далі шляхи були забиті. Залишити ж політичних німцям — побоялися.

Пізніше про цей випадок Галя довідалася від свідків цієї розправи таке: при наступі німців у Армавірі підпалили базу нафтопродуктів. Не маючи де подіти десять вагонів політичних невільників, їх закотили у палаючу базу. Вагони були замкнені. Люди в них подушилися й згоріли. Колиж, якимсь дивом, хтось вискочив із палаючого вагону, то його застрілила варта.

Оповідачі попали до Курганної після дикої розправи. До Усть-Лабінської наближалася німецька армія. Місцева влада заметушилася. Всіх

політичних вязнів пересилочного пункту, в кількости коло 4-х тисяч, пішки погнали у південному напрямкові. За станицею Михайлівською (9 км від Курганної) транспорт обійшли німці. Побачивши це, варта почала безладно строчити з автоматів по вязнях. Останні, натурально, стали розбігатися по кукурудзі та соняшниках. Німецькі літаки, помітивши це мордування, почали стріляти з кулеметів по варті. Тоді вартові теж розбіглися. Візника з воза, на якому були папери вязнів, забито. Оповідачі знайшли свої папери на возі, які й показували Галі. Скільки було забито, вони не могли сказати. Висновок цих людей був: якщо чоловік Галі не помер в Усть-Лабінській, не згорів в Армавірі та не застрілений коло ст. Михайловської, то незабаром повинен зявитися.

На другий день, Галя з шуряком, пішла до побитих шукати між трупами чоловіка. Шлях від Курганної рясно вкривали трупи червоноармійців, їх старшин та коней, котрих ще ніхто не прибирав. Дуже багато між цими трупами валялося також розбитих самоходів, гармат, різних возів і т. ін. Скрізь валялися рушниці й кулемети. Таке видовище тяглося зо 3 км. Коло кілометру вони пройшли вільною від трупів дорогою. Далі по широкому шляху на протязі 2-х км лежали в різних позах, не однаково одягнені трупи мужчин. По обидва боки дороги кукурудзище та соняшники також були рясно вкриті такими ж трупами. Це вже були трупи вязнів з Усть-Лабінської. Гаряче повітря прискорювало їх

розклад. Поблизу ст. Михайловської, на яких півтора км, з наказу німців, трупи були вже зібрані й похоронені у братній могилі. Посередині дороги стояв віз з паперами, що частинно згоріли.

При цьому видовищі у Галі й шуряка самовільно полилися сльози жалю. Треба було деякого часу, щоб опамятатися й взяти себе до рук. Далі почали оглядувати трупи. Чотирі години Галя обходила кожний труп, вдивляючись у розпухше лице, набряклі руки й ноги та одежу. Декілька трупів здалися їй подібними до чоловіка. У них вона мусила закотити холошу на правій нозі до коліна, щоб упевнитися, що він не має, як її чоловік, родинної плями. Вечеріло, коли Галя оглянула трупи, не знайшовши поміж ними чоловіка. На возі вона передивилася всі, ще не згорівші, папери. І тут прізвища чоловіка вона не натрапила.

Сумна й заплакана Галя прямувала уже додому. Аж ось приїздить двохколка; з неї зліз чоловік і запитав Галю, усміхаючись, по-московському:

— Що, так нічого й не знайшла?

— А ви кого шукаєте? — здивовано запитала Галя.

— Я, я, властиво, нікого не шукаю, але дещо хочу взяти, щоб даром не змарнувалось — відповів той.

Тут Галя глянула на возик і побачила на ньому одежу. Вона гістерично закричала й кинулася до цього бузувіра.

— Негіднику! Мародере, мучеників обдираєш, де в тебе душа?

Галя намагалася затримати його коня, сама не розуміючи для чого. Однак, обезсилена упала. Злодій скочив на двохколку та став утікати. На крик Галі прибіг шуряк і допоміг їй прийти до себе.

Така дійсність... думала Галя. Одні шукають поміж трупами своїх найближчих, а недолюдки з них наживаються. Здирають останню одежину з мертвих і то з розстріляних мучеників...

Уже смеркало, коли Галя з шуряком, морально розбита, слаба ще фізично, повернула до Курганної. У шуряка на Галю чекали добрі знайомі (козак — бувший бригадир її чоловіка й інші). За їх порадою Галя згодилася перейти під опіку родини бригадира, як заможнішої, ніж шурякова.

26. Перебування у Курганній.

Ранком у знайомих Галя вже не могла підвестися з ліжка. Всі зуби у неї хиталися. Їх дуже легко можна було повиймати, так ослабіли ясна. Синок також тяжко захворів. У нього все тіло вкрили жовто-гнойові пухирі.

За пару днів до Галі прийшов якийсь німець з перекладачкою. Він відразу зазначив, що про її недолю знає все від станичного населення. Зайшов, щоб допомогти Галі. Пропонував призначити їй добре мешкання, дати корову, свиню, птиці й що потрібно з одежі. Галя подумала, що

легко чужим обдаровувати. Вона не хотіла себе плямувати дарами від німців. Через те ласкаво подякувала німцеві й відповіла, що не має наміру довше в Курганній залишатися. Як тільки одужає й дитині полегшає, вона виїде до родинної оселі. А до того часу з їжі вона все матиме від добрих людей, а одежі, поки що їй вистачить. Німець здивовано зіняковів, не очікуючи подібної відповіді. Він коректно попрощався й пішов. На другий день зявився до Галі лікар зі шпиталю. Оглянув хворих, дав пораду й ліки. Після цього він приходив що другий день, аж хворі не видужали.

Відвідав Галю і місцевий козак-поліцай. Він просив написати прізвища людей, по доносу котрих вона була арештована. Додав, що місцеві люди не дають поліції спокою. Всі говорять, що не можна терпіти, щоб безкарно розгулювали злодії, котрі зруйнували родину.

Цей поліцай викликав у Галі внутрішню боротьбу. Згадає за чоловіка, гляне на хвору дитину й спалахує жага помсти. Але тут же встає образ милого, всепрощаючого батька зі словами: "як хто кидає камінем, дай йому хліба..." І злоба втихає, стає соромно за бажання помсти. Наука батька й глибока віра в Божу справедливість перемогли. Галя образилася, що поліція втручається не у свої справи.

— Потерпіла я, а що другим до того? Як знайду за потрібне, сама напишу — була відповідь Галі поліцаєві.

Поліцай виправдувався, що від них вимагають цього й німці, але без заяви потерпівшої вони самі нічого не можуть зробити. На це Галя додала:

— Перекажіть і німцям те, що я вам сказала. Ви — кубанець і мусите розуміти, що кубанські звичаї не є німецькі.

Трохи видужавши, Галя зайшла до свого колишнього помешкання. Частково його пошкодила бомба. Всі знайомі, крім партійних, жили по старих мешканнях. Сусідки утекли, коли довідалися, що поліція почала за ними питати. Від знайомих же дізналася, що всі її речі порозтягали, а частинно розпродали, на другий день після арешту. Ці відвідини нагадали недавне минуле й так зденервували Галю, що вона знову захворіла. Їй все ввижалося, що зараз з дистанції прийде чоловік. Все так відсвіжилося в її пам'яті, що Туапсе, Армавір, Усть-Лабінська видавалися лише неприємним тяжким сном.

Особливо тяжко було Галі зустрічатися з Сіверенковою. Коли вона на вулиці бачила цю жінку, то перед нею повставав малюнок у Туапсе на конфронтації. Як тоді ця брутальна жінка з піднесеною головою наговорювала на неї найрізніші нісенітниці. Після таких спіткань вона довго не могла заспокоїтися. А Сіверенкова добре знала, що помста не в натурі Галі й тому жила ніби нічого не сталося.

Одного дня Галя зі знайомим проходила повз хату Сіверенкової. Нагло у неї зявилося непереможне бажання дізнатися, що цю жінку спону-

кало так нелюдськи обійтися з нею? У двох зайшли до хати. Сіверенкова привітала та запросила сісти, ніби прийшли старі знайомі. Таке опанування надзвичайно вразило Галю. Вона відмовилася сісти й роздратовано заговорила:

— Глянь на своє немовля, що лазить по підлозі. Порівняй його з моїм ледве живим хлопчиком. Подивись на мене, якою ти мене зробила. Скажи, що тебе спонукало до такого звірячого чину? Чим моя родина завинила перед тобою?

Вона зблідла й відповіла, що її намовили Оріненкова та Глухова, а НКВД заставило підтвердити їхні наклепи.

— Що означає НКВД заставило? Мене воно на електричнім кріслі з дитиною двічі змушувало підписати обвинувачування шістьох людей. Я все ж цього не зробила. Сьогодні, знову приходять, щоб я тебе, — юдову душу, видала. Жалію я не тебе, а оту невинну крихітку, що повзає, не знаючи ще лиха.

Сіверенкова розплакалася, кляла своїх намовниць, хватала Галю за ноги й молила простити. Вона зазначала, що добре знає, що зараз її життя у руках Галі.

— Я нічого тобі не зроблю, але Всемогутній у інший спосіб розсудить нас. І цей суд, повір мені, не за горами — сказала Галя, так розхвилювавшись, що вся тіпалася. Ухопила за руку знайомого і з ним вийшла. Ця розмова звалила Галю ще на пару днів до ліжка.

Та не самі неприємности переживала Галя у Курганній. Були у неї тут і щасливі години.

Населення відносилося до неї з надзвичайною сердечністю. Щодня приходили відвідати її старе й мале, чоловіки й жінки, знайомі й навіть такі, що Галя їх у перше бачила. Кожний приносив якийсь дарунок, прохаючи не відмовити — прийняти. Зі слізьми вона дякувала всім за їх зичливість. Ці ж знайомі принесли й сумну вістку, — говорячи:

— Ви не забажали покарати Сіверенкову, а Господь все ж не простив їй: вона одержала повідомлення, що її чоловік убитий.

У Курганній жити далі Галі, коли почала видужувати ставало тяжко. На кожному кроці вона натикалася на те, що ятрило ніби вже трохи підгоєні рани. Через це вона вирішила як найскорше виїхати до своїх рідних.

27. У родинному Марієналі.

У теплий вересневий день Галя зі своєю дитиною, подякувавши приятелям за їхню милу гостину й опіку, умостилася до тягарового самоходу й виїхала до своїх рідних. Вона не відала, що за цей страшний час там могло статися. Передчувала, що скоро довідається ще про щось тяжке, неприємне. З другого боку миготіла іскорка, що може знайти чоловіка в Степній, у його батьків. Дорога була розбита, з вибоїнами, по котрій їхати не було легко. Їхали цілісенький день, що дуже утомило Галю й дитину — ще не цілком здорових. Вечеріло, коли самохід прибув до Марієналю. Злізши з самоходу, Галя

відразу відчула, що навколо все стало якесь чуже, незнайоме. Її обступили бідно-одягнені, босі дітки. Коли Галя запитала, де живе В-ва — її мама, дітки знизували раменками, дивуючись, що такої і не чули.Одно дівчатко, що стояло трохи далі, несміливо сказало:

— Це моя бабуня.

Тут Галя зрозуміла, що перед нею донечка сестри Ольги — її хрещениця.

— Це ти, Розочка? — ледве чутно запитала Галя.

Дівчатко з криком: "Мама, тьотя Галя приїхала!" — побігло до сестри. За пару хвилин Галя сиділа у сестри, котра з плачем її оглядала.

— Я самісінька лишилася. Маму, сестричку Марту й брата Михайла та всіх найближчих знайомих комуністи вивезли до далекого Сибіру. З ними ж виїхала добровільно Таня, наречена Михайла. Це була тяжка жертва. Її батьки нічогісенько не знали. Вони ще й тепер частенько відвідують мене, плачуть та розпитують, чи чого не чула про неї. То ж була у них єдина дитина! Вона разом з Михайлом училася в Олексіївці. З юнацтва привязалися одне до одного. Коли Михайла вислали під Береcть, Таня закінчивши десятирічку, як донька українського куркуля вступила в Ростові на курси бухгалтерів. А як Михайло приїхав додому, то й вона зявилася. За пару день маму з сестрою та Михайла посадили у Кущовці до вагону. За годину ешелон мусів рушити до Сибіру. Михайло затаїв від Тані цю висилку, щоб не нівечити і їй життя.

Але Таня десь довідалася, прибігла до Марієнталю і, нікого не знайшовши, кинулася в Кущовку. За півгодини до відходу потягу Таня зявилася і з плачем просила взяти й її зі собою. Михайло й мама умовляли її лишитися, але на всі намовлення вона говорила, "або поїду з вами, або хай роздушить мене цей потяг!..." Зрештою довелося побільшити число нещасливих ще одною кубанкою.

Був із Сибіру лист від мами, у якому вона писала: "Михайла забрали до червоної армії. За ним зникла й Таня. Мені з Мартою не дають їсти. Ми вже з голоду спухли і не знаємо, що буде далі. Дуже хотіла б довідатися, що сталося з Галею?" — з плачем оповідала сестра.

Ці короткі сумні речення, як обухом по голові били Галю. Вона знову захворіла, обтяжуючи й без того бідолашну сестру. Ольга покликала якогось військового лікаря. Багато приходило знайомих відвідувати Галю, але вона нікого не впізнавала. Тільки за якихось два тижні вона почала приходити до себе. Трохи очунявши, вона возом поїхала до свекрів у Степну.

28. У Степній.

Свекри зустріли Галю з плачем радости. Вони також нічогісенько не відали про сина — її чоловіка. Ще три дівері Галі мобілізовані до червоної армії. Про їх долю свекри також нічого не чули. Старенькі пригорнули Галю з дитинкою, а вона, знесилена, мусила ще якийсь час проле-

жати. Пройшло ще зо два тижні, поки Галя змогла сама рухатися. Синок її був також хворуватий, але від нього тепер не відходила бабуня. Вона віддавала йому все своє серце.

Потроху Галя стала прислухатися та приглядатися і до навколишнього життя. Люди почали заходити до неї за порадами. В оселі панувало безладдя. Вчорашні комуністи здебільшого лишилися на своїх місцях. Вони верховодили так, як і за совєтів, не зважаючи на німецьких комендантів. Останніх люди боялися та й, щоб звернутися, не знали мови. Частенько прохали Галю написати по-німецькому заяву про їхні справи. Вона, як могла, допомагала.

Одна старенька бабуся звернулася до Галі зі скаргою на голову правління у Степній. Він не давав старенькій хліба через те, що вона прибула із заслання та ніде не приписана. Галя не бажала втручатися до адміністрації, але старенька дуже прохала й плакала.

— Якщо ви нам не допоможете, то хто ж за нас поклопоче. Комуністи проти нас, а з німцями не можемо договоритися. Ви єдина, що можете нас зрозуміти та до того ще знаєте й мову — говорила старенька.

Перед Галею встав образ матері, котра також могла зявитися із заслання. Вона рішає по мірі сил допомагати землякам. Із такою гадкою іде зі старенькою до управління. В останньому Галя застала керівника, що був головою сільради й за совєтів. При тому це був безоглядний хабарник. Він особливо знущався над розкурку-

лениими, грабуючи у них останню нитку. Він же продав і хату батька Галі, викинувши сестру на вулицю. У сільраді було повно людей. Галя, хвилюючись, наблизилась зі старенькою до голови — комуніста й голосно сказала:

— І ти хабарнику ще й тепер тут верховодиш? І ти смієш далі кров з людей пити?

Все принишкло. Голова, не впізнавши Галю, встав і піднесеним голосом сказав:

— Мене район призначив. Ви не смієте мене ображати, хто ви така?

— Так ти мене не впізнаєш, чи не хочеш впізнавати? Ти вже забув, чию хату продав і пропив? — злісно, голосно сказала Галя.

Комуніст зблід із переляку важко сів, як падає підстрелена дрохва, а Галя продовжала:

— І сьогодні чую скарги людей на тебе. Якщо хочеш зберегти своє огидне життя, то сьогодні ж мусиш зникнути!

— Що ви, не маєте поміж себе кращого, ніж цей розбишака? — промовила Галя до здивованих навколо людей.

Хтось сміливіший виступив та боязко промимрив:

— Та, ми маємо свого старого отамана. Нехай би він порядкував нами. Але, що скажуть німці? На наші скарги вони не звертають уваги. Далі управляють нами разом з комуністами.

Схвильована Галя заспокоювала людей:

— Відповідальність я беру на себе; робіть так, як вам краще.

Після всього пережитого Галя не опанову-

вала своїми нервами. Кожна неправда виводила її з рівноваги. Молода й нервова вона не замислювалася над відповідальністю за свої чини.

Голова управління того ж дня зник. Про цей інцидент дізнався німецький комендант Степної і прийшов до Галі. Він почав розмову з підкресленням:

— Докладно відаю все про вас. Знаю також, що ви вигнали комуніста. Багато читав від людей прохань, писаних вами. Мені також відомо, як шанують вас люди. Я маю перекладача — фольксдойча, але він підійти до людей не вміє. Майже не володіє російською мовою та й понімецькому також мало освічений. Я би дуже прохав вас допомогти мені, як також і своїм людям. Вони щодня сотнями товпляться перед дверима комендатури, а я не можу з ними порозумітися. Я просив би вас прийняти на себе обовязки перекладачки при комендатурі. Я знаю, що ви ще не цілком здорова, але хоч на годину денно може б ви змогли приходити до комендатури.

Галя обіцяла подумати, зайти й дати відповідь. Комендант подякував і пішов.

VIII. НА ПРАЦІ У "ЗВЕРХЛЮДЕЙ".

29. І-й комендант.

На другий день Галя, проходячи повз комендатуру, побачила великий натовп різного віку й статті людей. Дехто з ближче їй знайомих підійшов до неї. Кожний з них просив допомогти залагодити у коменданта його справу, за якою він вже три дні тут тупцюється. Набравши від них пачку заяв, писаних московською мовою, Галя ввійшла до коменданта. Він зустрів її привітливо, дякуючи, що прийшла. Галя перекладала заяви комендантові; він тут же давав рішення, яке вона писала по-московському. Написане Галею, комендант підписував. Треба додати, що комендант і у своїх рішеннях не був цілком самостійним. Майже у кожному випадкові запитував Галю, як краще зробити? Він не знав ні людей, ні обставин, серед яких перебував. Через те з думкою Галі завше погоджувався. Сам по собі цей комендант був уже старший. Особливої освіти не мав, але був вирозумілий і людяний. При цьому він був приступний в кожну пору. Працювати з ним було легко. Поволі Галя опанувала німчину й фізично зміцнішала. Син також поздоровішав.

Організація управління на Кубані була ввесь час підпорядкована війську. До цивільної влади тут не дійшло. Не траплялися тут і "жовтяки" (СА-мани), котрих так багато вешталося в Україні. По станицях голів станрад стали називати отаманами. Зміст же залишався той самий, що й за советів. Колгоспи також залишалися у старих формах. Працювали, як і раніше, за трудодні. Поліція була з місцевих козаків. Німецькі коменданти були здебільшого мало інтелігентні. Вони не знали мови, ні місцевих обставин і через те цілковито залежали від перекладачів. Останні ж переважно були пройдисвіти, котрі лише збагачувалися, не зважаючи на потреби населення. Армія харчувалася майже виключно з колгоспів. Комунікація підтримувалася лише самоходами та кіньми. Тільки прикінці були урухомлені залізниці. Зерно з елеваторів, масло та яйця — вивозилися. У місяць на одну особу цивільної людності дозволялося змолотити 20 кг. зерна, на що видавалося з комендатури квитки. Щодо помешкань, то німці особливо не втручалися. Коли повертався із заслання "куркуль", то йому зайняти свій будинок і викинути колгоспників не дозволяли. Частіше він влазив туди у "прийми".

Опинившись у таких обставинах, Галя була позбавлена дорадників з місцевих людей. Інтелігенції новколо не було. В участку Степної всі старости колгоспів, отаман, поліція були порядні, чесні люди, але затуркані й сіренькі. Вони самі завше зверталися до Галі за порадою. Галя радила, щоб всі домашні непорозуміння люди ви-

рішували самі, не доводячи про це до німців. Щоб не сталося у колгоспі, чи у селі, вона просила полагоджувати самим.

До комендатури у Степній належало 10 колгоспів. Кожний з них контролювався не рідше, як через день. Через це доводилося багато тратити часу на подорожування. Галя спочатку їздила возом, а коли поздоровішала — верхи.

На початку всі папери Галя комендантові перечитувала. Пізніше матеріялів стало так багато, що вона, перечитавши, зразу писала резолюцію, а комендант, частіше, не знаючи змісту, підписував. Звичайно Галя не зловживала його довірям і важливіші справи перекладала. При відвідуванні разом колгоспів вислухували безліч запитань з господарства. Перекласти все те не було фізичної можливости. Через це відповіді частіше Галя мусила давати сама. Комендант завжди прохав, щоб вона полагоджувала справи сама. Частіше до колгоспів вона їздила одна. Як правило, Галя радила головам колгоспів провадити справу так, щоб у них не було бідних, щоб люди не були босі, голодні й ошарпані. Головно, щоб всі були задоволені. Аби цього досягнути, Галя завше збільшувала колгоспам приділ зерна. Наприклад, замість 4-х тон пшениці вона виписувала словами — шість. Комендант, не розуміючи по-московському, підписував. У колгоспах всього було досить і Галя вважала, що така допомога людям не зруйнує колгоспне господарство. Зясувати потребу збільшення нім-

цям було не можливо, бо вони боялися порушити приписи, хоч би й найнерозумніші. За те люди віджили й були задоволені.

30. Розправа з кубанцями.

За цього коменданта до Степної привезли С. Муху. Це був кубанець, мужчина 28 років, котрий за совєтів працював секретарем у воєнкоматі ст. Шкуринської. При приході німців голова воєнкомату втік. Муха ж, не почуваючи за собою жадної вини, залишився. Німці його арештували. Від нього вимагали, щоб указав, де заховався його зверхник. Термін дали 3 години. Як за цей час він не скаже, то його розстріляють.

До Галі прибігла мати Мухи, благаючи допомоги. Галя за совєтів чула про С. Муху, як про людину, що допомогала всім, кого спіткало лихо. Вона звернулася до свого коменданта. З ним же пішла до управління Степної, де сидів арештований Муха. Генерал, що поставив Мусі вимогу, вислухав Галю й сказав:

— Чув за вас, що ви німецького походження і до того дуже багато потерпіли від совєтів. Чому ж тепер заступаєтеся за комуніста?

— Я не бороню комуністів, а лише ручаюся за невинну людину, котру я добре знаю. Він же допомагав моєму батькові у тяжкі хвилини... Знаю, що він ненавидить комуністів та якби знав, де є голова, то напевно вам би сказав — відповіла Галя.

— Гаразд. Лише ви мусите підписатися, що ви ручаєтеся за його льояльність. Якщо ж він утече, або щось учинить проти нас, або довідаємося, що він знав, де є начальник, то розстріляємо вас — сказав генерал з певністю, що Галя тепер відмовиться підписати.

— Добре, я ручаюся і підпишу — сказала Галя без надуми.

Привели Муху. Галі дозволили своє рішення сказати йому.

— Я за вас ручаюся, ви знаєте, що я пережила й що мене чекає, коли б ви неправду сказали.

Муха заплакав і відповів:

— Я ніколи не забуду вашого для мене чину. Клянуся перед вами, як перед Богом, що нічого не відаю про начальника й ніколи не підведу.

Галі дали підписати зобовязання. Муху тут же звільнили.

Це був перший випадок знайомства Галі з такою легкою розправою німців з місцевими людьми. Це її дуже засмутило. Вона подякувала комендантові за поміч, додавши, що не сподівалася, щоб німці так легко могли розстрілювати невинних людей.

Свекруха, дізнавшись про підпипс Галі, дуже перелякалася. Вона добре відала, що Галя Муху знала лише з декількох коротких зустрічів.

31. Комендант націст.

Налагоджена праця у комендатурі швидко змінилася. Розумного коменданта скоро відкли-

кали. На місце його прислали партійця-націста, котрий видимо належав і до гестапо. Мужчина років 45, малої інтеліґенції, але хоробливо зарозумілий. Німців підносив понад усе, а людей зі сходу іначе не називав, як свиньми. Він же не припускав, щоб ці люди могли чимсь керувати. Вони були лише "міст" — погній. "Моя боротьба" — Гітлера, — була для нього євангелієм. Навіз він досить і іншої націстичної літератури. Відразу пропонував Галі ознайомитися з цими, як він висловлювався "геніяльними творами". Галя у вільні хвилини досить багато читала для вправи у німчині та з зацікавлення, що таке гітлерізм. Прочитала "Майн Кампф", "Мітус..." — Розенберга й інше. Чим більше вона читала, тим яскравіше бачила надзвичайну подібність цієї літератури з комуністичною. Та ж сама брехня, те ж нахабство і відсутність здорової, нової думки. А скільки протиріч в тій самій книзі! Жадного талану в цій літературі не просвічувалося. Читання цієї літератури лише поглибило у Галі відразу до німців.

Новий комендант був особливо вразливий, коли обходили його особу. З амбіції він намагався розвязувати сам і найменші справи. Люто незадоволений бував, коли люди з призвичаєння зверталися до перекладачки, а не до нього. З перших же днів Галя відчула якесь до себе упередження нового пана. Вона просила його звільнити її, а взяти собі людину, котрій довіряє. Одержала відповідь, що ще не має ким заступити. Однак, Галя стала обережніша та

кожний свій крок покривала підписом коменданта. Після тижня співпраці, комендант, сидячи за столом напроти Галі, вичекавши, коли всі з бюра розійшлися, кинув:

— Що, якби ви зосталися сьогодні у мене спати?

Сталася найбільша зневага, якої Галя навіть від націста не сподівалася. Вона схопилася, з ненавистю глянула на коменданта, шпурнула папери й вигукнула:

— Негіднику, цього ти ніколи не діждешся!

Перед очима Галі промелькнули чоловік, синок і вона зі сльозами вискочила з комендатури та мерщій побігла до дому. Там вона виплакалася та все розповіла свекрам, додавши, що більше до комендатури — ні кроку. Свекри налякалися і просили бути обережною. Німці, говорили вони, також можуть розстріляти або вкинути до вязниці. Галя байдуже повторювала:

— Мучили одні, нехай домучують другі. Добра від них нема чого чекати. Вони не ліпші комуністів!

Так просиділа Галя два дні дома. Комендант знайшов десь другу перекладачку. Він з нею їздив і до колгоспів. Колгоспники, мабуть частково саботуючи, говорили, що не розуміють нову перекладачку. Таке ж відношення виявили й люди у комендатурі. Вони говорили, що ця перекладачка є мало інтеліґентна; писати по-московському не вміла та й говорила погано. Нова перекладачка сама відчувала свої хиби.

Вона просила коменданта відпустити її та взяти попередню. До цього вона додала, що спостерегла, як всі люди Галю поважають.

На третій день комендант прислав за Галею куховарку. Остання з плачем просила, щоб не ради коменданта, а для своїх людей повернулася. Свекри також намовляли не впиратися та піти. Галя довго надумувалася. Кінець-кінцем вирішила піти до комендатури, але з призирством до цього зарозумільця. На кожному кроці показати йому його духову убогість та нікчемність. Кожне його розпорядження обертати так, щоб він явно залишався у дурнях. Довести цьому хвалькові, що східні люди не менше мудрі, ніж вони — зайди. З такими думками Галя зібралася й пішла до комендатури. Коло будинку було порожньо. Люди пересвідчилися, що полагодити щось вони там уже не можуть.

Комендант зустрів Галю з ласкавою усмішкою. Він зазначив, що пожартував, не сподіваючись що вона такий сірник та твердолоба козачка. Далі вибачився, що своїм жартом так її уразив. Просив працювати далі й забути те, що сталося. Після цього інцидента комендант помякшав і не чіплявся до дрібниць. Але Галя стала ще обережніша та з молодечим запалом, де могла, обдурювала його, за його ж підписом.

32. Староста комуніст у Марієнталі.

Сестра, Ольга, просила Галю приїхати до Марієнталю. При першій нагоді Галя завітала до неї. Сестру вона застала в сльозах. Ольга скар-

жилася, що голова Маріенталю є комуніст-фолькс-дойч Леммер. Він не хоче виписати їй приділ на їжу.

— Чи не є це той Леммер, що батька арештував? — запитала Галя.

Одержавши стверджуючу відповідь, вона тремтяча побігла до управління. Там вона застала декого із знайомих людей та сидячого за столом грубого комуніста. Останнього Галя попросила до другої кімнати. Він, нахабно, піднесеним голосом спробував пожартувати:

— Говоріть тут! Я з вами не збираюся секретничати!

— Гаразд, якщо ти хочеш прилюдної ганьби, то я з охотою задовольню це бажання.

Така відповідь трохи занепокоїла "олімпійця". Він встав і рукою запросив несподівану гостю до порожньої кімнати.

— Яким чином ти, злодію, насмілився тут стати головою? — звернулася по-українському **Галя.**

— Я не бажаю з вами говорити. Мене призначив комендант з Кущовки!.. Я — німець — відповів цей дурисвіт піднесеним голосом, німецькою мовою, встав і хотів вийти.

— А я — кубанка і вимагаю, щоб ти, мерзотнику, негайно, сьогодніж, залишив Маріенталь... Щож уже забув, як заспокоював нашу родину, глузуючи, що батько зараз вернеться?

— Галю, невже це... ви? — уже ласкаво й тихо промимрив цей кандидат у "зверхлюди", раптово пригадавши й українську мову.

— Як ви змінилися — продовжував далі.

Галя попрямувала до дверей і, виходячи, кинула:

— Запамятайте, що я вам сказала.

У другій кімнаті Галя підійшла до українця-коваля, котрий працював ще у її діда.

— Дідусю, ставайте ви тут отаманом! — сказала.

Старенький здивовано й схвильовано відповів:

— Ні, доню, я — застарий. Коли ж треба, то у нас знайдуться і молоді, порядні люди.

Поспішаючи, Галя порадила людям, щоб вони вибрали головою того, кого бажають. Попрощалася й відїхала.

Повернувшись до Степної, Галя продовжувала працю, нікому нічого про Марієнталь не говорячи. За декілька день комендант Степної одержав наказ із Кущовки прислати свою перекладачку. Він здивовано запитав Галю, що це означає? Та відповіла, що нічого сама не знає. Сіла верхи і поспішила до Кущовки.

Їхати було 37 км. Шлях був підмерзлий. Орлик легко ніс свого неважкого їздця. Перемінним алюром, частенько переходячи у галоп, весело спішила Галя до Кущовки. Вона здогадувалася, чого її кличуть. Почуваючи за собою правду, вона хотіла гордо поставитися перед районовим комендантом. Ні на хвилину не припускала щось заховувати, чи змякшати. "Відважними сам Бог керує", думала Галя. Про одно мріяла, щоб перед німцем не виявити й тіні

ляку, чи приниженості. За пару годин була в Кущовці. Привязала свого Орлика до паркану й увійшла до комендатури.

Її відразу впустили до коменданта. Останній, як і можна було сподіватися від німця, не привітавшись, став кричати:

— До якого району ви належите?

— До Шкуринського. Я не глуха, прошу не кричати — спокійно відповіла Галя.

— Яке ви маєте право лізти до нашого району та ще й бунтувати наших людей? Яким правом ви вигнали нашого німця з Марієнталю? А той осел злякався, кинув працю і аж з Ростова прислав на вас скаргу — уже тихіше продовжував далі комендант.

— Якби ваш німець не почував за собою "гріху", то він би не утікав, а мене, як приблуду, вигнав. Чи ви провірили, що за пташок — той німець? Чи може на таких людях думаєте будувати керівництво? — ще спокійніше й поважніше сказала Галя.

Тут комендант не втримався, гомерично зареготався й запитав:

— Скільки вам років..., чий то кінь? — показав у вікно.

— Мудрість не в роках, лише в голові, причім тут роки? А кінь є мій — дитячо-задиркувато відповіла Галя.

— Ну й дитина ж ви, чому не сядете? — вже по-батьківськи з жартом сказав німець.

Комендант просив Галю перейти до них на працю. вона подякувала й відмовила. Далі він

розповів, що вигнаний Леммер набридав їм своєю писаниною, що він багато допомагає різним родинам. Контроль же виявив, що він гроші присвоював. Нікому з родин не допомагав. Тепер його шукають, щоб покарати. Комендантові справа була ясна і без приїзду Галі. Викликав він її, скориставшись із цього випадку, щоб познайомитися з нею. Він чув, що ця кубанка не любить німців і не хоче признатися, що сама є німкеня. Останнє було сказано ніби з підступом, щоб викликати розмову на цю тему. Однак Галя спокійно зауважила, що належить до тих людей, з якими виростала та долю й недолю ділила. На цім закінчилася бесіда і комендант уже по приятельськи попрощався з Галею. Вона вийшла, сіла на свого Орлика та радісна пустилася у зворотню путь.

33. Верхоглядство націста.

Наближалася зима зі своїми вимогами. По колгоспах треба було приготовити теплі стайні для худоби. Наказали на зиму худобу примістити по теплих стайнях. При цьому в одному з колгоспів для всієї худоби не вистачало місця. Коло 20-ти голів молодняку лишалося поза стайнями. Староста колгоспу прохав Галю якось зробити, щоб кілька голів зарізати для населення колгоспу. Вона приобіцяла дістати від коменданта дозвіл. Повернувшись до Степної, Галя розповіла комендантові про положення в колгоспі. На прикінці висловила гадку, щоб те,

що не вміститься до стаєнь, віддати до спільної кухні колгоспників. Це була пізня осінь, коли взагалі дозволялося певну кількість тварин різати на харчі колгоспникам. Комендант поцікавився, скільки може бути молодняку, що не ввійде до стаєнь? Галя байдуже зазначила, що не більше 4-х голів. Тоді німець погодився і підписав папір, яким дозволялося решту худоби різати для колгоспників.

Дозвіл Галя передала старості колгоспу, попередивши, що у звіті мусить стояти зарізаної худоби не більше 3-4-х голів. На решту треба зробити акти, що частина загубилася, більшу кількість румуни вкрали (армія румунів дійсно часто грабувала), а декілька голів мусить здохнути згідно акту ветеринара. Так все й зробили, але забито було 23 голови худоби.

Якраз у день цієї різні сам комендант нагодився до колгоспу. Галя виїхала до іншого, не відаючи, що німець також поїде. З жахом він дивився на купу мяса. Почав розпитувати, що то означає? Староста, придурився й удавав, що нічогісінько не розуміє. Коли ж німець указав на мясо, то староста показував папір з його підписом, вимовляючи: "Галя". Бідний зарозумілець переляканий повернувся до комендатури, чекаючи на приїзд перекладачки.

Пізнім вечером Галя зявилася у комендатурі. Зайшла до бюра й побачила блідого, переляканого коменданта. Останній сидів у цілковитій розпачі, як школяр, що зробив більшу шкоду. Галя весело привіталася та співчутливо запи-

тала, яка пригода з ним трапилася? Німець тихеньким, зрезигнованим голосом відповів запитом:

— Чи ви відаєте, що сталося у колгоспі "К. Зоря"?

Галя ледве стримувалася від сміху, догадуючись у чому справа, але поважно сказала:

— Щож там могло статися, хіба, що порізали решту худоби, згідно вашого дозволу?

— Добра решта... з двадцять голів! Кожний "рус" потягнув по пів корови, — зазначив він роздратованим голосом.

— Та то вам привиділося. Ранком одержимо папери і ви побачите, що забито не більше 4-х корів. — заспокоювала його Галя.

Бідолаха зрадів, що бодай паперами можна буде виправдатися і додав:

— Тепер бачу, що ви мали правду, частенько називаючи мене ослом та дурнем.

Галя спохватилася й запитала, хто це знову такі наклепи на неї робить? Німець запевнив, що ніхто, а сам він розуміє по-московському, лише говорити не може. Перекладачка спалахнула. По молодості, частенько, коли до неї зверталися за порадами й говорили, що може коменданта запитати, вона, сидячи поруч нього ж, махала рукою і кидала репліку: "що цей осел, чи дурень допоможе?" Тепер їй стало дуже прикро й соромно за свою легковажність. Вона не знала, куди подітися та виручив отаман, котрий прийшов за якоюсь справою.

Ранком з колгоспу привезли звіт, з якого слідувало, що зарізано лише три корови. Цей документ Галя приховала.

Минуло декілька днів. Галя сиділа сама у комендатурі, як різко задзвонив телефон. Зняв-ши слухавку вона почула: "Донер ветер:.." — далі йшов грізний крик коменданта району ст. Шкуринської. Зрозумівши, що справа торкалася різні худоби у колгоспі, слухавку відклала... Та цим не кінчилося. Того ж дня, пополудні, Галя побачила у вікно, як підїзджав районовий комендант. Вона мерщій вийшла до другої кімнати Шкуринець, як вітер увірвався до кімнати і, не привітавшись, почав кричати на коменданта Степної:

— Що, і по телефону не бажаєте слухати?

Цей не розумів, за який телефон на нього кричать. Діждавшись, нарешті, павзи, злякано розтовкмачив, що він не був дома. Далі покликав Галю, щоб розпитати, як то було з телефоном? Вислухавши запит, перекладачка відповіла, що телефон сьогодні зіпсутий. Вона пробувала говорити з отаманом і не могла додзвонитися. Це трохи заспокоїло шкуринця. Перша бомба проминула, подумала Галя. Районовий сів і трохи спокійнішим тоном почав говорити далі:

— Я приїхав перевірити, як у вас з колгоспами. Ми одержали скарги, що ваші колгоспники дуже розкошують і багато ріжуть худоби.

Комендант Степної молитовно глянув на перекладачку. Та зразу ж витягла акти та по-

казала, що більше дозволеного колгоспи не ріжуть. Шкуринець уважно переглянув акти та став клясти тих, хто писав скарги.

Разом смачно, з горілкою, пополуднували і грізний ревізор відїхав пошитий у дурні. Німець же Степної обхопив руками голову та з оханням, ходячи з кута в кут, говорив до Галі:

— Щоб не було вас, я б заплутався. Я дуже радий, що ви мали акти та були дома.

На це Галя іронічно відповіла:

— А все ж ми... не — люди.

Комендант спалахнув, але промовчав. Галя ж була дитячо задоволена, що збила трохи чванливість з двох зарозумільців, а свої люди добре підживилися.

Уже наприкінці 1942 року стало помітно, що щось недобре діється в армії німців. Час-відчасу зявлялися групи й поодинокі салдати брудні, неголені, нехлюйно одягнені, голодні й частенько без ґвинтівок. Вони робили враження дезертирів.

У цей період, на світанку одного дня поліція закликала Галю до молочарні. Вона хутко одяглася й прийшла. Коло молочарні стояли 3 німецькі салдати без ґвинтівок. Їх оточила козача поліція. Коли Галя підійшла ближче, німці зневажливо до поліції звернулися до неї, щоб вона переклала "руським дурням", аби їх не затримували. Вони мотивували тим, що поліціянти не мають права затримувати німецьких жовнірів. Поліціянти ж пояснили, що вони застали сал-

датів, як вони, розбивши замок у молочарні, вже брали масло. Дізнавшись про це, Галя сказала відвести німців до холодної (так звалися на Кубані вязниці при управлінні).

Ранком перекладачка розповіла комендантові, що 3-х злодіїв добилося, зламавши замок, до молочарні за маслом. Їх впіймали та арештували.

— Що з ними робити далі? Правда, це справа поліції, але добре було б повідомити район, де є жандармерія — цілком байдуже порадила Галя.

Комендант погодився з перекладачкою. Сам протелефонував до Шкуринської і наказав написати в цій справі донесення до району. В Степній більше доби арештованих не трималося, а відразу передавали до районової жандармерії. Галя зараз же написала донесення, комендант підписав його і негайно вислали до Шкуринської за жандармами.

Галі кортіло показати комендантові, кого він арештував і хотіла дізнатися, як він поставиться до притримування німців? Через те вона запропонувала йому подивитися на арештованих. Німець згодився. Перед полуднем він звелів привести арештованих. Два конвоїри-кубанці ввели 3-х "непобідимих". Комендант витріщив очі й занімів. Опамятавшись, наказав передати їх до Шкуринської. Арештованих вивели.

Комендант забігав по кімнаті, стукав себе в чоло й приговорював:

— Німців арештував... Сам телефонував, осел... Що скажуть у районі?.. Чому спершу не запитав, кого арештували?

Галя ж цілком байдуже запитала:

— А хіба злодії не всі однакові?

— Ви нас ненавидите і тому вам всі однакові! — тремтячим голосом буркнув німець.

Дивлячись, як він хвилювався, Галя замовкла й вийшла. Вона радувалася ще одній перевазі над своїм верхоглядом, але й лякалася, щоб з цього не вийшло чогось гіршого.

34. Сваволя брунатного генерала.

Восени 1942 року коло Степної упав і розбився німецький літак. Вся його обслуга загинула. Дослідити цю катастрофу та похоронити тіла небіжчиків приїхав керівник з Батайського летовища генерал у супроводі адютанта й 10-х старшин та жовнірів. Все перевіривши та відбувши похорон, коло 5-ї вечора, ціла група прийшла на обід до комендатури Степної. Приготовили урочистий обід з належною кількістю алькоголю. Обслуговувати, крім куховарки, закликали ще дві жінки. Галю комендант попросив бути за господиню.

За обідом генерал усю увагу віддавав Галі. Він жартував, кидав двозначні вирази, навіть декілька разів пробував взяти її за руку, але вона зручно висковзувала. Генерал розпитував коменданта, де він таку молоденьку дівчинку підчепив? Комендант у свою чергу досить до-

кладно, жартуючи, розповів про життя Галі, не затаївши й випадок, коли Галя залишила комендатуру. При цьому комендант зазначив, що Галя характерна й вередлива жінка. Це оповідання ще більше розпалило бажання генерала побавитися з Галею. Чим більше він пив, тим нахабніше приставав до неї. Вона старалася менше бувати в їдальні, а частіше ходила до кухні, ніби подивитися, чи все там гаразд. Було вже пізно. Всі добре підпили і генерал бундючно заявив Галі, що він ще не зустрічав жінки, яка б ним погребувала. Галя, слухаючи цього розпутника, подумала: "високо літає, та низько сідає". Вона рішає утекти від цієї пяної банди.

Якось, вискочивши до кухні, Галя за собою побачила ад'ютанта. З цілої компанії він єдиний був тверезий. Вибачився й попередив Галю, щоб вона була з генералом обережна, поводилася з ним ласкавіше, бо він у подібних випадках уже застрілив десятки жінок. Адютант додав, що сам буде на сторожі, не відходитиме від генерала, щоб у критичну хвилину помогти Галі. Остання спалахнула й сказала:

— Мене генерал може взяти тільки мертвою. Якщо ви дійсно бажаєте допомогти мені, то заговоріть його, а я втечу.

Ад'ютант вийшов. Галя ж, не надумуючись, без пальто та калош вистрибнула через вікно й по глибокій грязюці побігла додому.Тут вона ще не встпіла всього розповісти, як почувся грізний стукіт у двері. Галя сховалася у шафу, яку замкнули. Свекор відчинив двері. Перед ним

стояла розпатлана куховарка коменданта, генерал з револьвером в руці та ад'ютант.

Перелякана куховарка запитала, чи не приходила Галя? Свекор спокійно відповів —ні. Генерал намагався зайти до хати, але адютант прохав його не робити цього. "Тут є діти й старі люди. Вони можуть налякатися." Нарешті генерал трохи вгомонився й погодився не шукати у хаті. З лайкою та стріляниною з револьвера він повернув до комендатури.

На ранок Галя боялася йти на працю. Але коло 11-ї, сподіваючись, що вже гості відїхали, пішла. В комендатурі були термінові справи. Коло комендатури вона застала тягаровий самохід, біля якого ще метушилися, сідаючи, старшини й салдати. На порозі Галя зустріла ад'ютанта й подякувала йому за поміч, щиро стиснувши долоню. В бюрі вона ще застала одягненого в шинелю генерала, котрий з усмішкою погрозив їй пальцем. Він висловив жаль, що мусить зараз відїхати.

Так закінчилася ще одна пригода цього, з високою ранґою, волоцюги. Він і тверезий не вибачився, очевидно, вважаючи своє поводження для "зверхлюдей" за нормальне.

35. Без керівництва.

Фронт все більше і хуткіше заломлювався. Німці хвилювалися, втрачаючи певність у посіданні захоплених теренів. Коменданта Степної відкликали. Похмуро він попрощався з Галею

і відїхав. Комендант району із Шкуринської викликав до телефону Галю і наказав далі самій провадити працю. При цьому додав, щоб не переступала приписів. Для заохочування підхвалив, що сама вона ліпше вестиме справу, ніж з комендантом. Галя, однако, просила прислати німця, зазначаючи, що, як чужинка, вона не може брати на себе відповідальність. Вона погодилася вести лише біжучу працю. Комендант розпачливо відповів, що німця він не має. Так несподівано великий участок залишився без німецького керівництва.

Галя відчувала, що німці вже війну програли. Незабаром вони почнуть утікати. Тому вона не дуже зважала на різні накази. Виписувала, як для війська, так і для населення, збільшені приділи. Вона трималася погляду, щоб якнайменше залишити для нищення відходячим військам.

Про не цілком точне дотримання Галею приписів дізнався комендант району. Він через отамана телефонічно переказав, щоб вона зявилася до нього. Ранком другого дня перекладачка поїхала до Шкуринської. Привітавшись, німець, по звичці піднесеним голосом почав з "донер ветер..." вичитувати Галі, що зона роздає харчі та фураж всім, хто скільки бажає. Вона його перебила та також голосно сказала:

— Перш за все, дайте відповідну людину, а мене звільніть. Я не бажаю вислухувати ваші докори. Я не можу бачити ваших же замучених, півголодних салдат і лишати запаси, щоб їх палили. На мою думку, нехай військо трохи

підживиться та населення, хоч наприкінці, буде задоволене німцями. Вивезти так, чи інакше не зможете — палитимете, якщо успієте. А тікати і то швидко — неминуче.

— Звідки ви це все взяли? — запитав здивовано німець.

— Та про це вже горобці на тинах цвірінькають! Якби німці обходилися з населенням, як належить, то може б і виграли війну. А коли ви "зверхлюди", а інші лише — "русіше швайне", то маєте те, що зараз діється. Говорю це, не як приятелька комуністів, а з сумом, бо й самій прийдеться утікати туди, де мене за людину не вважатимуть. Через вас, німців, я втратила цілу свою родину. Ніяка кара, чи смерть мене вже не злякає — кричала майже непритомна Галя.

Комендант стояв та спокійно слухав. Подав склянку води, прохаючи заспокоїтися. Німець відчув у словах Галі правду. Далі вже говорив по приятельськи. Умовляв, щоб все ж більше дотримувалася приписів, бо його самого за це можуть повісити. Це була остання розмова й побачення з комендантом району. Події пішли швидше, ніж Галя йому пророкувала.

IX. ЗАЛИШЕННЯ РІДНОЇ КУБАНІ.

36. По шляху до Азова.

Повз Марієнталь проходив головний шлях на Батайськ-Ростов. Цим шляхом утікали з Кубані машина за машиною. Їхали вдень і вночі. Більшість тягарових машин були навантажені не військовим майном. З них визирали столи, стільці, люстра, мякі крісла й дивани, килими, образи, перини, подушки, включаючи кухонне приладдя. Все це були... "подарунки вдячного населення..." — військова здобич. Це були мертві свідки розвалу, ще так недавно славної й могутньої армії. Потік цей спинити вже ніхто не міг. Утікали з награбованим, мріючи збагатіти там, десь у "третьому райху" Обороняти ж його мало хто бажав.

Галя приправила сестру Ольгу до виїзду. Просила її не гаяти часу та разом з іншими виїхати, не чекаючи на неї.

Загальне розпорядження наказувало призначити людей, котрі забрали б коней та вигнали худобу. Всім мужчинам радили утікати, бо червоні жорстоко розправлятимуться. Галя обїхала всі колгоспи. Просила старост оголосити, щоб усі, хто хоче утікати, отримали коней та харчі.

Стояла страшна ожеледиця. Виганяти худобу не було можливим. У Степній перекладачка радила отаманові й усім, хто бажає виїзджати, не спізнюватися. Треба було заздалегідь переправитися через гирло Дону. Ростов вже оточили червоні, а тому дорога через нього замкнулася. З околиць Степної усі прямували на Азов.

25 січня 1943 року Галя виїхала ще до колгоспу "К. Зоря". Від Степної до нього було 25 км. Сонце закотилося за обрій, коли вона звідти повернулася. Мертва тиша нависла над Степною. Лише то там, то тут дзижчали й шльопали кулі... То вже зі сходу долітали від червоних. На хвилину Галя заскочила до комендатури, ухватила найважливіші папери й знову сіла на коня. Підїхала додому. Свекруха з плачем вибігла з хати із закутаним сином Галі. Вона молила залишити дитину в неї.

— Ні, мамо, син поїде зо мною, це єдине, що ще я маю — відповіла Галя. Схопила сина на руки і поцілувала з коня свекруху. Старенька зі слізьми її поблагословила.

Вже темніло. Широким галопом пустилася Галя у напрямку Азова. Вискочивши зі Степної на горбок, вона спинилася, ще раз оглянулася, прощаючись з рідною землею. Тепер серед скованого кригою поля, мчалася вона сама з сином, котрому тоді доходило півтора року. Ніч була тиха, зоряна та ясна, які Галя зазнала лише на рідній, прекрасній Кубані. Дзижчання куль змушувало поспішати.

Коло півночі вона доїхала до радгоспу №12 (35 км за Степною). На шляху почула гомін. Скоро нагнала подорожніх. котрих запитала про напрямок на Азов. Довідавшися, що й вони також усі утікають, Галя придивилася до цієї групи і серце їй защеміло: йшло кілька десятків молоді й уже старших людей. Залишаючи рідний край, вони нічогісінько при собі не мали. Галя зупинилася й запитала:

Чому ви так вибралися, пішки та без жадних запасів? Чи ви розумієте, що мандруєте в чужий край, де може й поїсти не знайдете?

Люди розгублено виправдувалися, що їм не дали коней, бо староста — комуніст. Тоді Галя попросила йти за нею. Повела їх до радгоспних стаєнь. Там застали декілька радгоспників. Староста радгоспу вже відіхав. Галя наказала радгоспникам видати ліпші коні, запрягти, дати харчів людям і фуражу коням. Радгоспники трохи сперечалися, не бажаючи давати. Але Галя запевнила їх, що позаду іде військо, яке однаково забере все, або спалить. "Хай же ліпше свої люди скористають" — сказала вона. За півгодини все було готове. Всі подорожні розсілися на 10-ти возах й загуркотіли у напрямкові Азова. Згодом Галя стала прощатися. бо вози їхали дуже поволі. Нові знайомі забідкалися, що вона сама ще й з дитиною на руках і без харчів. Галя просила їх за неї не турбуватися, бо вона зуміє собі порадити. Незабутнім лишилося для Галі запитання одного, молитовного вигляду, дідуся:

— Чи ви не перекладачка зі Степної?

Здивована Галя відповіла: "так".

Ранком другого дня без перешкод доїхала Галя до Азова. Тут знайшла вона свого отамана сестру та багато колгоспників. Всі вони мали добрих коней та господарно уряджені вози. На останніх наклали харчів на півроку.

Галя злізла з коня, але не могла стати на праву ногу, яка цілком задеревяніла. Знайомі допомогли їй увійти до кімнати. Без розрізування, чобота не можна було стягнути. Роззувши чобіт, побачила, що нога обмерзла кровю. Куля пройшла через литку. В поспіху й нервовім піднесенню Галя цього не відчула. Ногу промили, обвязали і, трохи шкутильгаючи, вона могла вже ходити. Тут всі земляки, не питаючи Галю, приправили їй воза з парою добрих коней. Наладували до нього на цілий рік харчів і призначили візника. Такою увагою до неї Галя до сліз схвилювалася.

X. ПО ГВАЛТОВАНИХ КРАЇНАХ.

37. По льоду гирла Дону і до Будьоновки.

Утікачі з околиць Степної вирішили їхати далі на Таганріг. Цивільна варта не дозволяла зїжджати на лід, щоб не перешкоджати рухові війська з Ростова. Ніякі доводи не допомагали — дозволу не давали. Тоді утікачі силоміць зїхали на лід, не зважаючи на вигуки й погрози варти. Важко й небезпечно було їхати по льоду. Багато коней не було відповідно підковано, а колеса врізувалися в розмяклий лід. Одна перевантажена машина провалилася і пішла під лід. Якась дівчина догарцювалася на коні, що налетіла на ополонку й також з конем зникла під льодом. Натрапляли на багато великих тріщин. Їх замощували дошками та грубою верствою соломи. Часто доводилося зупинятися, та все ж непомітно посувалися наперед. Ціле гирло від кубанського до наддніпрянського берегів рясно вкрили самоходи, вози, вершники та пішоходи. Під вечір наші утікачі таки добилися до Таганрогу — вже наддніпрянської землі...

З Таганрогу утікачі рушили далі в напрямкові на Маріюпіль. Кубанці дружньо трималися коло свого отамана. Ні один не відставав. У

всьому допомагали один одному. Відїхавши від Таганрогу зо два км., подорожні побачили при шляху лежачу людину. Галя з декількома козаками кинулися до неї, щоб допомогти. Підбігши ж, побачили чоловіка, що лежав ниць, з простріленою потилицею. Маленький потічок свіжої ще крови свідчив. що забили його недавно. Всі здивовано переглянулися, не знаючи, чим це пояснити. Галя, як чутлива жінка, запропонувала зразу зупинитися та похоронити небіжчика. Та в цей мент підійшов дідусь з місцевого населення. Він сказав:

— Поїдете далі, то ще не таке побачите. Коли б ви почали хоронити, то вам ніколи б було їхати. Це пройшов транспорт полонених: роззутих, роздягнених та голодних. Хто знесилиться й не може далі йти, того пристрілюють. Я стояв коло шляху й вартові німці стягли з мене останню кожушину й поганенькі чоботята. Раджу вам, дітки, турбуватися за живих.

Похнюпивши голови, подорожні розійшлися по возах. Така новина приголомшила всіх. Ніхто з них ще певно не відав, що німці навіть полонених стріляють. Далі шлях був усіяний трупами густіше й густіше. Очевидно люди все більше вибивалися з сил, а їх дострілювали. У багатьох трупів був відкритий мозок, бо чашка стрілом в упор була знесена.

Цілковита розпач охопила Галю. Перед її очами повстав малюнок шляху з трупами муче-

ників з Усть-Лабінської. "Куди ж я їду? Чим же німці відрізняються від комуністів? Яка ж різниця між червоним та брунатним тоталізмами?" — гарячково пробігали ці думки у її голові.

38. Смерть сина Галі.

Сумні й невеселі доїхали утікачі до села Будьоновки — більшої оселі на березі Озівського моря. Тут простояли довше. Затримання спричинила нагла смерть сина Галі. Він лежав на возі й бавився з дітьми сестри. Потім заснув і... вже більше не прокинувся. Закликаний лікар констатував смерть — "младенческим". Це горе цілком підкосило молоду матір. Вона була напівпритомна й ледве ходила. Земляки не залишали Галю самітньою. Вони улаштували похорон і, як могли, намагалися заспокоїти та морально її підтримати. Три дні простояли у цьому селі. Галя годинами простоювала коло свіжої могили сина. А червоні натискали і треба було їхати далі. На 4-й день рушили на Маріюполь.

39. До Маріюполю.

Шлях забили недобитки відходячої німецької армії, колони полонених, румунів, італійців, мадярів та інших.

Трупів понад шляхом зустрічалося ще більше, ніж перед Будьоновкою. Конвоїри бавилися стріляннням полонених. Одному з них прийшла до голови фантазія, чи німецька куля пробє совєтський шолом? Він відводить на бік полонено-

го в шоломі й стріляє йому в голову. Той падає, а німець регочеться й задоволено йде далі. Або: німець хоче спробувати, чи поцілить в око? Кладе полоненого та стріляє в око.

Людей безупинно гнали цілий день. Їсти й пити не давали. Хто наважився ухопити на боці свіжого снігу, того прикінчувала куля конвоїра.

Іноді для забави розрізували на малі кавалки хлібину, шпурляли їх полоненим. Ті накидалися і творили безладну купу. Конвоїри реготалися та стріляли в таку купу. Після цього на місці лишалися десятки трупів.

І це робили не якісь СС-мани, або гестапівці. Ні, так розправлялися звичайнісенькі шереговці німецької регулярної армії. Всі ці прояви цивілізованих дикунів-гунів бачила Галя та її станичники.

По шляху тяглися валки різного віку й статі людей з Кавказу, Кубані та Дону. Кубанці й кавказці трималися відособлено. Їх легко було впізнати по шапках, якими вони так пишалися. Взагалі ж вони мали характерну одежу, яку легко не міняли. Тоді ще важко було знайти кубанця у німецькій уніформі. Коли збиралася більша громада кубанців й виникала розмова про положення, то вони з бридотою згадували про німців. Вони глузували з їхньої зарозумілости й чванства. Всі вони ненавиділи большевиків і в кожну хвилину готові були йти їх бити. Але всі мріяли, щоб іти лише в кубанських частинах. Про якийсь гандель, спекуляцію, чи взагалі збагачування легким способом серед кубанців

не було чути. Харчувалися вони здебільшого тим, що везли ще з рідного краю. Дуже дбайливо вони поводилися з кіньми. Чужих до себе не приймали. Галя гордилася своїми земляками. Чим далі, тим більш вона ними пишалася, бо все частіше доводилося порівнювати з інтернаціональним шумовинням.

Інакше трималися донці. При першій нагоді вони натягали німецькі уніформи та видавали себе за німців. За всю дорогу Галя зустріла з лампасами лише одного донця і то в німецькій куртці. В одному селі перед Маріюполем стався такий, наприклад, випадок. Табір зі Степної мав відпочинок. До нього прибігла старенька бабуся та з плачем просила, помогти, якщо вміє хто по-німецькому. У неї якийсь німець ґвалтує та все грабує. "Ми хочемо пояснити, що ми колишні засланці й самі бідні, але він нас не розуміє та все забирає..."

З одним кубанцем Галя пішла подивитися. Перед нею стояв типовий з брудним чубом "ґаврілич". Через те вона звернулася до нього по-московському. А він їй на це "вас?" Тоді Галя вже німецькою мовою запитала:

— Вас махен зі гір?

Бідний "німець" зблід, бо по-німецькому знав лише одне слово — "вас". Він відразу кинувся утікати, залишивши всі награбовані вузли.

Галя пояснила бабусі, що то не німець, а москаль-донець. Сердешна сплеснула руками,

дякуючи за "визволення"". Подібних випадків з донцями Галя мала за дорогу сотки.

Ночувати Галя з сестрою та її дітьми попросилася до хати одної української вдовиці з донькою. Вночі жінка прибігла, вхопила Галю за руку й потягла за собою до хати, де вона з донькою спала. З переляку вона не могла говорити. За Галею прокинулася сестра, а за нею запхикало і двоє заляканих дітей. В хату господині забрався німецький старшина. Він намагався зґвалтувати 15-ти річну доньку, яка несамовито кричала. Коли прибігла поміч, то німець став на них кричати, чому вони встрявають не у свої справи?

— Негіднику! Де твій Бог і сумління? І ти вважаєш себе культурною людиною? — кричала сестра Галі, впізнавши німця, котрий вдень дуже турбувався її дітьми.

Німець, побачивши аж трьох жінок, трохи зніяковів і почав доводити, що він лише пожартував з дівчиною, а нічого злого не намірявся їй зробити. Від таких "жартів" стогнала ціла Україна.

40. Маріюпіль.

У Маріюполі утікачі зі Степної зупинилися у робітничому передмісті. Поруч був великий табір полонених. До цього табору зганяли з різних місцевостей та різночасно полонених. Кількість їх виносила 35 тис. Але щодня ця кількість зменшалася на 150-200 душ, що вмирали. Денно давали їм 100 гр. хліба та літр

якоїсь бурди. У людей повідбирали одежу й взуття. Палива не давали, а на дворі стояла ще холодна зима. Було там і людожерство, але "культурні" німці уваги на це не звертали. Серед полонених багато було людей з високою освітою. Їх часом використовували, лишаючи на тих же харчах, цебто і їх засуджували на смерть.

Після двохденного відпочинку в Маріюполі втікачі рушили до Бердянського. Перед останнім всіх мужчин німці затримали. Здорових з них взяли до війська, створивши нібито окремі кубанські частини. Більшість земляків Галі відїхали до місця формування війська.

Так Галя з сестрою мусіли розлучитися із кубанцями. Сердечно попрощавшись, вони поїхали далі. Прибувши до Ногайська, мусіли одержати дозвіл на дальше подорожування. Комендант Ногайська запропонував сестрам їхати до колгоспу під Маріюполем. Галі ж запропонували працю перекладачки при участковій комендатурі в селі Борисівці. Сестри порадилися й вирішили, що Ольга з дітьми поїде далі від фронту під Мелітопіль. Галя ж тимчасово, залишиться працювати перекладачкою у Борисівці. Галя підсилила сестру цілим своїм запасом харчів і та поїхала під Мелітопіль.

41. Участкова комендатура в Борисівці.

На певних умовах Галя улаштувала коней на працю в однім колгоспі.

Комендант участку належав до, як називали

українці, "жовтяків" (СА-мани). Він мав коло 35 років, посідав добру освіту, але безпросвітно розпився й розпустився. Другим перекладачем у нього служив фольксдойч, котрий дуже пасував до свого шефа. Комендатура розпоряджала бюром, в якому провадилося книговодство 10-ти колгоспів, що належали до участку. Тут Галя познайомилася з тою безладністю, яка панувала в цивільній владі німців в Україні.

На початку шеф та його співробітник заховувалися належно. Нічого екстремного Галя не помічала. Але за два тижні комендант і його оточення себе виявили, хто вони. З ранку до вечора комендант і перекладач та їхні коханки пили, гуляли. Вони стріляли до стелі з автоматів, часто бавилися, наводячи револьвера до якогонебудь затурканого колгоспника. Одного разу куховарка по драбині лізла на горище. Перекладач, жартуючи, хотів її налякати. Він вистрілив повз неї, а та з переляку впала й руку зломала. Він же стояв і реготався. За обідом часто робилося таке, що Галя з огидою виходила з кімнати.

Комендант, нарешті, зміркував, що перекладачка до його товариства не пасує. Тому він запропонував їй поселитися в селі Павлівці й там доглядати 4 колгоспи. Галя з охотою на це погодилася.

Розвал запілля не міг не впливати і на військові частини. Особливо деморалізувалися ті з них, до яких понабирали помічних всіляких пройдисвітів, перемішуючи їх з німцями. Жов-

ніри з таких частин грабували не тільки приватних осіб, а заскакували і до колгоспів, що вважалися державними маєтками.

Якось ранком повідомили Галю, що з одного колгоспу військові в німецьких уніформах забрали трьох племенних жеребців. Двох знайшли і повернули, а третього бракувало. Галя перелякалася, бо це ж було майно держави, за яке вона відповідала, бодай так говорилося. До цього ж комендант міг використати таку нагоду, щоб її обвинуватити в недогляді.

Колгоспники знали, яка військова частина украла жеребця. Галя поїхала до генерала, що командував цією частиною, штаб якої містився у Павлівці ж. Генерал, зарозумілий німець, не бажав навіть вислухати Галю. Зазначив, що йому нічого не відомо, а злодіїв у нього немає. Коли Галя замислена вийшла зі штабу, один з колгоспних хлопців повів її до клуні. Тут стояв схований, осідланий колгоспний жеребець. Галі, як молодій жінці, закортіло показати титулованому зарозумільцеві, що він командує і злодіями. Вона вивела з клуні жеребця, сіла верхи та підїхала до штабу. Тут з гурту жовнірів вискочив до неї один, прохаючи по-московському віддати його сідло.

— Тоді ви вкрали коня? — запитала Галя.

— Ні, ні, не я — відповів жовнір.

— Якщо не ви вкрали коня, то й сідло не ваше — зі сміхом зазначила Галя.

— Я — донський козак і ніякій бабі, а тим більше хахлушці не дам не тільки сідла, а й

коня! Злізай, а то застрілю!

Тоді Галя підіхала до цього "хороброго воїна" та з розмаху перетягнула його через голову пліттю й додала:

— Так одержуй гостинець від кубанської козачки!

У цей мент на регіт салдатів підбіг німецький старшина, котрому Галя все розповіла. Бідолашний же донець, почувши, що хахлуня говорить і по-німецькому, як набите цуценя, зник у натовпі.

У другому колгоспі явилося двох донців, ніби з наказу начальства. реквізувати вівці. Один з них тримався. як німець. а другий служив йому "перекладачем". Вони забрали з десяток овець і частину порізали. Решту встигли відняти. При цьому випадкові німецький старшина сказав, що вони самі бояться цих русів, котрі є дикі розбійники. У третьому колгоспі ночував терський станичний отаман. Заскочили туди у німецьких мундурах пяні донці й забрали пару його коней з тачанкою. Таким нахабством колгоспники так розлютувалися, що у присутности бундючного генерала, котрий лише махнув рукою, обеззброїли цих "героїв" запілля, добре побили та викинули з украденої тачанки.

Після цих випадків Галя поїхала до комендатури зі справозданням. Зближаючись до будинку, вона почула стрілянину. Вікна в комендатурі були побиті, а деякі з рамами винесені двері густо простріляні. Із кімнат доходив регіт коменданта, перекладача та якихось двох німців

з жінками. Було коло 11-ї години дня. Галя зайшла до кухні. Куховарка плакала й здригалася. До кухні вскочив комендант. Пяний він хотів обняти Галю.

— Ви що, з глузду зїхали? — крикнула перекладачка й відштовхнула його від себе. Грюкнула дверима, сіла й поїхала до Павлівки. Дома все передумала й вирішила залишити цю працю. Остання у такому хаосі та ще з пяницею шефом добра не віщувала. Вона прийшла до думки перенестися на працю до Бердянського, де такого безладдя не повинно бути.

На другий же день з цим наміром вона знову поїхала до коменданта. Останнього застала пригніченим. Побачивши її, привітався й запросив сісти. Галя розповіла справи колгоспів. Наприкінці просила його звільнити її з праці. Вона мотивувала бажанням перенестися до Бердянського. Німець відмовив, зазначаючи, що ніким заступити.

— У такому безладі, який панує у вас, я далі працювати не можу. Якщо ви не погодитеся, то я подам скаргу. Ради ж безпечности сама виїду до Бердянського! Прошу віддати мої папери — різко заявила Галя.

Комендант настоював на своєму. На цім кінчилася розмова. Галя вийшла й відїхала. В дорозі її нагнав комендант та прохав розійтися по доброму. Віддав папери й належну платню.

Галя збиралася відїздити в Бердянське. Нараз залунала з головної вулиці пісня: "Ой ти

Мороз, Морозенку..." Ця пісня ухопила її за серце. Вона відчула близькість кубанських орлів, як називали кубанських козаків. Галя вискочила на вулицю. Побачила колону декілька соток людей на добрих конях та з малиновим прапорцем. За вершниками тягся довгий табір на возах з людьми в кубанках. Пісня лунала далі. Галя, як зачарована вдивлялася в проїжджаючих. Враз хтось крикнув:

— Галя, Галя!

Глянула до возу, звідки гукали та впізнала козака Гошка, у котрого в Курганній вона набиралася сил після виходу з вязниці. Обоз зупинився. До Галі збіглися люди в черкесках з Курганної, Лабінської та Степної. Всі вони хотіли стиснути долоню і сказати якесь тепле слово своїй землячці. З повними сліз очима, вона розпитувала, звідки вони появилися? Наперебій оповідали, що зі станиць вони виходили, відбиваючись від червоних. В таборі багато зараз мають ранених. До німецьких шпиталів своїх ранєних давати бояться. Німець їх так запроторив би, що вони їх більше не побачили б. Вони мали своїх лікарів. Взагалі були тісно між собою здружені. Просили Галю їхати з ними, але вона не могла залишити сестру з дітьми. А від кіннотчиків вже долітало: "...веде своє військо, славне запорізьке!.." Схвильована й радісна Галя пригадала: "де козак — там слава!" Ця зустріч була радістю й горем для Галі. Після неї вона ще гостріше відчула самітність.

42. У робітничому уряді в Бердянському.

У Бердянському Галя звернулася до робітничого уряду. Вона прохала дати їй таку працю, де була б більше незалежною. Таке своє бажання пояснювала нервозністю, показуючи папір з вязниці. Однорука керівничка цього уряду запропонувала працю у себе в жіночому відділі. Галя погодилася. Праця була значно спокійніша й ліпша, ніж у комендатурі. В її відділі працювало ще 5 дівчат українок, котрі майже не володіли німецькою мовою. Керівничка ставилася до Галі не погано. Особливо ж добре до неї відносився інспектор робітничих урядів п. Шмідт — старий німецький землевласник та його заступник д-р Мікс, котрий закінчив університет в Оксфорді. Натомість фольке-дойчерка п. Ляліна з Бердянського — вчителька десятирічки, ставилася до неї з якоюсь нехіттю.

Підчас праці до відділу Галі зайшов німецький старшина. Це був гарний, років 25, шатен високого зросту. Він жартував і говорив з дівчатами досить доброю українською мовою. Дівчата, дивуючись, запитали його, звідки він говорить по-українському?

— Та я ж нащадок самого Кальнишевського! Чули, сороки, про такого? — зі сміхом запитав він.

Дівчата засоромилися, не памятаючи зі школи такого прізвища.

— Дуже сумно, якщо ви дійсно нащадок останнього кошового Матері Січі, а в німецькому мундурі — зауважила з кута Галя.

Старшина глянув здивовано в бік Галі. Затримав хвилину на ній зір і несподівано для усіх присутніх вигукнув:

— Га... Тьотя Галя, яким чином? — і кинувся до неї.

Галя ж зміряла його поглядом й запитала:

— Що це означає?

— Глянь, свого племінника не впізнає?! Я — Петро В-р. зі Старомінської.

Аж тепер Галя догадалася, що це той маленький Петрусь, з яким Микола приїздив до Марієнталю в гості. Це був внук найстаршої сестри батька Галі.

По закінченню праці тьотя з племінником пішли разом вечеряти. Петро розповів про свою родину й себе.

Після середньої фахової школи в Єйську Петро закінчив інженерну військову школу. Це досягти він зміг лише через те, що уже в середній школі учився під прибраним прізвищем. Лише потайки, раз на рік, він бачився з мамою. Іншого звязку з ріднею не мав.

З початком війни всю рідню вивезли до Сибіру. Він же старшиною мусив іти на фронт і ранений попав до німецького полону. Володіючи трохи німецькою мовою, він викрутився з полону й був призначений перекладачем при районовому комендантові в Кущовці. Після півмісячної праці він відпросився відвідати рідну станицю.

Саме тоді за якимись справами до Старомінської виряжалися два жандарми. Вони охоче

прийняли до своєї компанії і Петра, бо в терені дуже багато було партизанів. До Старомінської доїхали щасливо. В Старомінській Петро хутко залагодив свою справу й повертав до комендатури. Перед нею стояло багато людей. Ще здалека Петро зауважив, що люди кинулись розбігатися. Підійшовши, він побачив, як один з Кущовських жандармів бив козака. Не памятаючи себе, Петро кинувся, заступив собою козака й сказав:

— Серед цих людей я родився і з ними виріс. Всі знали, що я зпокревнений з німцями, але ніколи мене не відрізняли від себе. Прошу вибачити, але я не можу не заступитися за нього.

Німець зміряв Петра злобним поглядом та, заціпивши зуби, відступив. На другий день вони разом поверталися, як ніби нічого не трапилося. Їхали гусаком на певній віддалі з обережности від партизан. У кожну балку й яр спускалися, оглядаючись навколо. Як правило, партизани нападали з потилиці. Тому полохливі жандарми їхали спереду, тримаючи Петра позаду.

Петро почував недобре. Він був переконаний, що в Кущовці його чекає арешт, або й щось гірше. Блискавично виринула думка запобігти своєму нещастю. При спуску в глибокий байрак, на половині дороги ще до Шкуринської, Петро на миг стримує коня і стріляє у ближчого німця, котрий падає. Передній же, обернувшись, випускає у Петра чергу з автомата, але Петро одним стрілом і його знімає з коня. У Петра текла кров з пораненої руки. Він упевнився, що

обидва жандарми мертві. Не поспішаючи, поїхав до Кущовки. У останній доповів про напад партизан, при якому жандарми були збиті з коней. На другий день трупи були знайдені вже роздягнені й без зброї.

Щоб лише затерти сліди цього чину, Петро добровільно вступає до німецької армії. Був тяжко ранений та по виході зі шпиталю тепер набирається сили. Сподівається, що за пару день скине з себе огидний мундир і одягне черкеску.

Через тиждень Галя виряджала свого племінника в кубанську частину.

Чепурне колись, все в квітах та зелені, місто Бердянське німці зробили місцем розправи з безборонним і невинним населенням. Недалеко від міста був глибокий, вузький, тереном порослий яр. Він став могилою тисячів замордованих німцями людей. Було тут багато й таких, вина котрих полягала лише в тому, що в їх жилах текла кров не така, яку бажали гестапівці.

До праці Галя ходила повз будинок гестапо. Одного дня вона коло брами гестапо побачила гірко плакавшу жінку, котру частенько і раніше тут зустрічала. Не можна було пройти мимо цієї страждущої душі. Її голосіння й схлипування роздирали душу. Галя запитала, яке в неї таке велике горе? Та не могла вимовити ні слова, а ще гірше закочувалася плачем. Тоді Галя взяла її під руку й потягла до своєї кімнати. Дала їй води, обняла та просила заспокоїтися. Згодом, трохи прийшовши до себе, нещасна розповіла про своє горе.

Чоловіка її мобілізували до червоної армії. Ніяких відомостей про нього не має. "Я сама лишилася з 5-ма дітьми. Хтось доніс німцям, що мій чоловік є жид. Всіх діток забрали до гестапа. Не знаю, що з ними робили; казали, що пробували кров. Сьогодні їх у яру розстріляли. Меньшому три рочки, а найстарший мав 13. Кажу вам, як перед Богом, що чоловік мій українець. Він був добрий коваль, а хіба бували з жидів ковалі? І до війська взяли його кувати коні. —

Галя заспокоювала нещасну, а сама умивалася сльозами. Що ще є страшніше від цієї розправи? — думала вона.

До уряду праці приходили представники різних німецьких установ за робочою силою. Частенько і старшини від війська зявлялися. Здебільшого вони ставили вимоги не до виконання. Приставали, щоб призначили їм перекладачок та ще й гарних. А уряд ніяких не мав. Вимагали десяток убиральниць, обовязково молодих і гарних.

"Мегер не потребуємо! — додавали вони. — Але ж це не інститут красоти, а лише уряд праці, відповідала Галя. При таких вимогах дівчата уряднички розгублювалися, не знали, що робити, бо боялися німців. Галя у таких випадках говорила:

— Робітниць пошлемо таких, яких матимемо.

Але на цім не кінчалося. Частіше починалися суперечки, які закінчувалися у керівнички.

Остання, щоправда, завжди рішучо підтримувала Галю.

Дівчата з відділу Галі частенько підспівували протинімецькі пісні. Галя про це знала, але приймала все з жартами. Якось про це дізналася п. Ляліна. Вона прибігла до Галі з роздратованням і таким зауваженням:

— Як це ви допускаєте, щоб зневажали німців? Ви мусите бути їм вдячні!

На таке втручання Галя спокійно пояснила, що за відділ відповідає вона, як рівно ж знає, кому вона мусить бути вдячною. Ця жінка намагалася роздмухати справу, але інспектор Шмідт відразу все загасив. Він зазначив Ляліній, що "наша козачка більше ненавидить большевиків, ніж всі ми німці разом".

Після цього випадку Ляліна, замість образитися, почала з Галею обходитися по-приятельському. Мабуть старий Шмідт добре таки її напутив.

Наближення червоної армії змусило евакуватися і з Бердянського.

43. Вечеря у Шмідта.

Уже під кінець перебування у робітничому уряді, в одну із субот, Шмідт запросив Галю на вечерю. При цьому зазначив, що будуть ще д-р Мікс та Ляліна.

Вечеря була звичайна. Випили по парі келехів горілки та закінчили чорною кавою. Після вечері Ляліна звернулася до Галі з запитанням:

— Чому ви так демонструєте свою приналежність до кубанців?

Обидва мужчини дуже просили Галю говорити щиро, відверто, як думає. "З цієї кімнати нічого не вийде" — заявляли вони. Ляліна також приєдналася до їхньої заяви. Ще додали, що їх дуже цікавить погляд людини, котра виросла в совєтських, спеціяльно, як у неї, страшних умовинах.

На це Галя зазначила:

— Я не боюся говорити правду, але чи мають значіння мої думки, молодої жінки, для таких освічених і з досвідом людей, як ви? Кубані я трималася тому, що я там родилася й виросла.

— Але ж ви маєте нагоду стати членом найкультурнішого народу світу — з піднесенням зауважила Ляліна.

— Це ваша думка. Німці є високо цивілізований народ, а не високо культурний. Ці два поняття є різні. Хіба культурний нарід міг би допустити до того, що сьогодні робиться? Вбивати невинних дітей, жінок та безборонних полонених? Ґвалтувати жінок та призирати всіх, хто не є німцем? — послідувала спокійна відповідь Галі.

Шмідт і Мікс сиділи похнюпивши голови, а Ляліна спалахнула й нетерпляче проговорила:

— Якщо німці вбивають, то тільки жидів, а вони — не є люди.

— Як, жиди не — люди? Німці ж належать до християнського народу. Вони ж повинні три-

матися християнської етики. А хто такий був Христос, його мати, одинадцять апостолів і т. д.? А хіба Христос не казав, що у нього нема ні юдеїв, ні елінів? Хто дав право німцям бути суддями над іншими расами? Подруге, я живий свідок убивства німцями тисячів українців та інших не жидівських народів. Пройдіть слідами транспорту полонених і ви побачите, що це чистісенька правда.

— Щодо полонених, то на те війна — виправдувалася Ляліна.

— Кубанські козаки, котрих німці вважають погноєм, мають старовинні традиції — хто кинув зброю, ворогом не вважати і діляться з ним останнім кавалком хліба. У цьому є культура й лицарство — гордо сказала Галя.

— Чи держали ви у руках геніяльний твір фюрера? — запитала Ляліна.

Галя усміхнулася, звернулася до мужчин, чи може вона далі відверто говорити? Вони в один голос просили, зазначаючи, що за декілька день розїжджаємося й тим більше боятися нічого.

— Цю "геніяльну" книжку я не читала, а простудіювала. Це є сезоновий твір. Він розрахований на широкого, але примітивного читача. Жадної мудрости в ньому я не знайшла. Він, як крапля води, подібний на твори комуністів у совєтах. Автор закидає Вільгельмові II, що той не уник війни з Англією. А сам, з ким тепер воює? Наводить заповіт Бісмарка, не воювати з Росією, а від чиєї армії ми тепер утікаємо? Не

вірю я, щоб серіозні німці надавали якесь значення цій книжці. Поважної критики вона б не витримала. Проповідь ненависти також не новина.

На таку характеристику Ляліна призирливо посміхнулася. Натомість мужчини сиділи з поважними мінами.

— А що ви скажете на те, що комунізм в Росії завели жиди? Як би не жиди, то не згинула б ваша родина й ви б не зазнали тортур — вишукувала доводів проти жидів Ляліна.

— За все це я можу дякувати тільки певним обставинам і також німцям. Вони завезли до нас у запломбованому вагоні комунізм. Коли б не Ленін з 12-ма з великим інтелектом товаришами та не німецькі гроші, то напевно Росія так легко не попала б у лабети кримінальних типів. Жиди в цьому мали другорядне значення — поставила крапку над і Галя.

Ляліна і Мікс здивовано дивилися, а Шмідт, підтверджуючи, кивав головою та сказав:

— Так, то була фатальна помилка німецького штабу.

Порушив свою мовчанку й Мікс:

— Перший раз це чую. Звідки, Галя, ви можете таке знати?

— Це все я чула від свого батька. А слова його були й зостануться для мене законом до смерти. Він ніколи не говорив необдумано й не перевіривши — поінформувала Галя.

Знову вихватилася Ляліна:

— Гадаю, що тяжко заперечити першенство в світі Німеччини, як військовій, організованій державі. Напевно й ви, Галя, читали, як англійці погубили штани, безоглядно тікаючи з Дюнкірхену?

— Так, про це я читала. Однак мені відомо й те, що англійці програвали окремі битви, але ніколи за свою довгу історію не програли ні одної війни. Дюнкірхен — короткий епізод у цій війні — відповіла Галя.

— Невже ви припускаєте, що народ, котрий вже вимирає, як і французи, може ще й цю війну виграти? Ви ж мусите розуміти, що Німеччина бореться за бути, чи не бути. Десятки тисяч німецьких учених сьогодні працюють над винаходами тільки для війни. А ви напевно знаєте, що до німецьких вчених ніхто не може дорівнятися. Англія ж уже давно котиться до занепаду, як колишні Рим та Візантія. — Все більше розпалювалася Ляліна.

— Мені не відомо, що англійський народ вимирає. Щодо вчених, то всім відомо, що теперішні світорозуміння базуються на постулятах англійця Ісаака Ньютона. Кожний середньошкільник вивчає закони Ньютона. Він же дав і основи вищої математики. Першу парову машину вигадав англієць Уатт. Перший пароплав поплив за винаходом англійця Фультона. Перша залізниця збудована не в Німеччині, а в Англії. Найважливішим винаходом першої світової війни був також англійський танк. Він же приспішив капітуляцію німецької армії. Отруйливими газами ан-

глійці також негайно відповіли німцям. Не припускаю, щоб і зараз англійські вчені спали.

— Та що там говорити. Я ще маленькою знала, що кінь англійський був перший у світі. Кожний був гордий, коли мав убрання з англійського сукна. А для цього треба було виплекати англійську вівцю — найліпшу в світі. А чия є йоркширська свиня? Мій батько, як агроном, говорив мені, що по молочности є найцінніша корова джерсей, яку поколіннями створили англійці.

Щодо занепаду, то я в нього не вірю, поки цією державою керують старі, освічені, з великим досвідом, політики. Жовторотих крикунів до влади там не підпускають і сьогодні англійський державний корабель провадить, чи не найбільший політик світу? — додала Галя.

Шмідт, як чоловік, що знав світ, спокійно слухав тираду Галі. Ляліна нервово ходила по кімнаті. На обличчі д-ра Мікса також було хвилювання.

— А все ж ви не заперечите, що в галузі хемії німці понад суперників — не втримався і д-р Мікс.

Галя трохи замислилася та спокійно зауважила:

— Може маєте деяку рацію, але не цілковиту. Батьком модерної хемії є француз Лявуазє. Армію Наполеона спас Ле-Блан своєю содою, а періодичну систему елементів дав сибіряк Менделеєв. Радій винайшли француз П. Кюрі та

полька М. Складовська. Атом же розбив уперше англієць лорд Стадтсфорд.

— А німець Бош синтезом амоняку з повітря у першу світову війну спас від передчасного розгрому армію Німеччини — ніби продовжуючи думку Галі, зауважив з усмішкою д-р Мікс.

— Не цілком точно, пане докторе, синтезу амоняку винайшов німецький жид відомий проф. Габер, а Бош лише апарат удосконалив. Фюрер наказав вимазати з хемії імя Габера — німецького патріота. Ми ж і певно всі країни, поза Німеччиною, вважаємо Габера винахідником цього синтезу. Рівно ж ніхто не вважає золоту Прагу столицю Чехії, чи столицю Польщі Краків — стародавніми німецькими містами, як і поляка Коперника — німцем, як подають німецькі часописи. — Заперечувала Галя.

Всі мовчали. Тишу порушив знову доктор.

— А як ви пояснюєте співпрацю ваших українців з німцями?

— Я мало поінформована про це. Все, що досі бачила не свідчило про добровільну співпрацю. Здебільшого українці виконують працю з наказу німців. Я певна, що українські поважні політики сидять тихо, уникаючи будь-якого заангажовування з німцями. Дуже багато німці дурили українців.

— Наприкінці першої світової війни німці зробили мировий договір у Бересті з представниками українського парляменту — Центральної Ради. Через пару ж місяців вони розігнали цю

Центральну Раду, навязавши Україні для себе вигідного генерала Скоропадського, великого патріота Москви та єдіної неділимої. Гетьман Скоропадський незалежність української держави, яку проголосила Центральна Рада, порушив. Він проголосив федерацію України з Московщиною. Довелося українським патріотам на чолі з С. Петлюрою виганяти Скоропадського разом з німцями. Це спричинилося до великого ослаблення української армії головна задача якої була боротьба проти большевиків.

У 1918 році німці зайняли Таманський півострів, обіцяючи козакам допомогти звільнити Кубань від большевиків. За тиждень же німці кинули козаків на призволяще, раптом відїхали до Криму. Такі чини — не забуваються. Поважний українець вже не покладатиметься на німців. З німцями можуть працювати лише політичні недоуки, замасковані німецькі агенти, або опортуністи — вже нервово доказувала Галя і цю сторінку українсько-німецьких відносин.

— Браво Галя — сказав Шмідт — я не припускав, що ви так глибоко знаєте своїх пращурів-німців. Я тільки хочу нагадати таку галузь з німецької культури, високу вартість якої напевно не заперечите. Це є музика й література.

— В музиці даю вам рацію, а щодо літератури, то поруч Гете й Шиллера можна поставити: англійців — Шекспіра, Скота, Байрона; українців Шевченка й Гоголя; поляка Міцкевича;

росіян Пушкіна й Толстого; француза В. Гюго й багато інших — не здавалася далі Галя.

Була вже пізня пора. Галя встала й на прощання сказала:

— Прошу вибачення, якщо зробила комусь неприємність. Присутніх я вважаю своїми приятелями. Думки мої були загальні. можливо помилкові, але щирі.

Всі троє стали дякувати Галі за довіря. Шмідт же, стискаючи їй долоню сказав, що буде щасливий бачити Галю гостею у його домі.

— Не відаємо, що принесе нам майбутнє. Може статися, що й ви опинитеся у Німеччині. Я завше радо вам допоможу — сказав Шмідт і передав Галі свою адресу.

44. Мандрівка далі.

Галя забрала з колгоспу свої коні та поїхала до Мелітополю шукати сестру. Остання вже давно не писала. В Мелітополі Галя сестри не застала. Вона виїхала раніше, але куди, ніхто не міг сказати. Всіх біженців силоміць вивезли. Галя була в розпачі. Вона кидалася на всі боки, щоб найти сліди сестри, але все було марним.

Так вона лишилася круглою сиротою ще не так давно з великої родини. Розгубила вона звязки і зо своїми земляками.

Їхати прийшлося з різними колонами утікачів. Були тут українці, німці, греки, латиші, москвини — себто антибольшевики всіляких племен

та народів. Напрямок їзди був також якийсь покручений, а може і безглуздий. Спочатку попали до Трансністрії. Це був кавалок України, який подарував Гітлер румунам. На кордоні поліція останніх в огидний спосіб накинулася грабувати цілий транспорт. Галя подарувала годинник, щоб звільнитися від загребущих лап.

Цілим табором доїхали до містечка Камянки на Дністрі. Тут відпочивали три дні. Галя зупинилася у вдови — українки. Після ближчого ознайомлення, вдова розповіла Галі про страхіття, які пережили тут люди з приходом німців. З очима, повними сліз, вона звірилася про таке:

— Це було зимою. Дністер сковала крига. Німці зайняли місто. Через деякий час на лід Дністра німці пригнали невідомо звідки понад 500 душ жидів різного віку з жінками й дітьми, до немовлят включно. Наказали жидам вирубати волику ополонку. Коли була готова, німці змушували жидів стрибати до води. Хто впирався, того пристрілювали й труп вкидали до ополонки. Крик мужчин, голосіння жінок та вереск дітей викликали сльози жалю у найнечутливіших. Багато людей утікали, затуляючи уші. Розправа ця тяглася цілісінький день. Ще й зараз береги проти місця розправи люди обминають.

Колона втікачів забрела й на Басарабщину. Тут, у Кагулі, простояли майже місяць, очікуючи дозволу на переправу через Прут. Табір, у якому їхала Галя, приєднали до колоністів, котрих вів німецький старшина. Останній безоглядно грабував людей. Він відбирав у них ліпші коні, а їм да-

вав півдохлих. У відсутність Галі цей старшина забрав і її коні. Вона спробувала його урезонити, щоб віддав коней, але він і слухати не хотів. Доводив, що потребує її коні їздити верхи підчас руху транспорту. Перед вечором того ж дня Галя ще раз зайшла до двору старшини, а він у цей час виїздив тачанкою на її конях. Вона рішила, щоб не сталося, а коні треба забрати. Коли старшина повернув, Галя приступила до нього й рішуче заявила:

— Я зараз же забираю коні. Маю їх ще з Кубані та не дозволю, щоб хтось їх відняв у мене. Лише забивши мене, будете кататися на них!

Старшина зблід і, не давши відповіді, мовчки пішов до будинку. Галя відштовхнула візника-москаля від своїх коней. Перепрягла їх до свого воза. Ошарашений візник стояв, не знаючи, що робити. Галя сіла на воза, натягнула віжки й рушила до воріт. Вартовий намагався затримати її, але вона їхала на нього. Була б переїхала, коли б у останній мент він не відскочив. Гурми людей стояли на дворі. Вони теж прийшли просити у старшини-мародера своїх коней. Та все було марним. Крім Галі ні одному чоловікові не пощастило повернути своїх коней. Німецький же старшина багатів на недолі утікачів.

Транспорт промандрував цілу Румунію, побували і в Букарешті. По цій країні в ті часи можна було їздити тільки організовано. Хто залишався сам, того враз ограбовували до нитки румуни. Робили це поліція або державні урядовці.

Червона армія весь час обходила табір. Це змушувало утікачів також мандрувати. Транспорт доїхав аж до Софії у Болгарії, а звідтам направили до Югославії. В останній навантажили з кіньми та возами до вагонів і перевезли до колишньої Польщі — Калішу та Лодзі.

45. У Польщі.

У Польщі мандрівка возами закінчилася. Коні й вози німці відібрали, нічого не заплативши. Тут уже й Галя не могла сперечатися — грабунок легалізував уряд Німеччини. Галя опинилася у мішаному таборі. До нього дуже часто зявлялися різні комісії, що намовляли прийняти німецьке громадянство. Хто згоджувався, того відразу відправляли до старого Райху. Галя ж дуже лякалася попадати до цієї країни. Вона вже знала про нелюдське там поводження з людьми зі сходу. Після великого клопоту їй пощастило вибратися із табору і приватно поселитися у малому містечку Кузмінку, яке німці охрестили Бонгард. Проживаючи 2 місяці серед поляків, Галя щодня була свідком того, чи іншого знущання німців над поляками.

Одного разу, проходячи вулицею, Галя побачила польського хлопчика, років 6-ти, котрий ніс кавалок хліба та глечик з молоком. Навздогін йому йшла багато одягнена, з 2-ма срібними лисами на шиї, німкеня з хлопцем літ 5-ти. Німченя, зрівнявшись з польським хлопцем, з розмаху ударило його кулаком у лице. Від такої несподіванки хлопчик випустив з рученят хліб та глечик на хідник.

Глечик розбився і молоко розлилося. Німченя далі било бідного хлопця, аж той не упав. Мати ж заходилась від сміху. Галя підбігла, схопила німецького хлопця, вдарила по щоці й відпхнула геть. Німкені ж сказала:

— Бездушна свиня. І тобі не соромно? Отак ти виховуєш дитину?

Німкеня, почувши німецьку мову, зачервоніла, ухопила своє щеня та поспішила утекти.

Галя підняла бідного хлопчика, витерла його й пішла з ним. Купила на свої картки хліба й масла та провела додому. Вона сподівалася, що її викличуть до комісара, але німкеня не поскаржилася. Очевидно вважала Галю за німкеню з Райху. Про подібні випадки Галя багато наслухалася від місцевих людей.

XI. УТІКАННЯ ВІД ЧЕРВОНИХ ДО БРУНАТНИХ

Армія брунатних на очах втрачала бойову здатність і майже без тиснення відходила. По пятах за нею сунули орди червоних. Їхнє наближення викликало жах у громадян совєтів, що опинилися за їх межами. Кожний тремтів і утікав як мога далі, щоб не попастися до лап "своїх"... Евакуація відбувалася у надзвичайному хаосі. Галя не встигла забрати рештки своїх речей. Вона умостилася на східцях вагону, що відходив обвішаний людьми. Чіплялися скрізь, де лише можна було за щось триматися. Куди йшов потяг, ніхто не знав і не питав, аби лише далі від червоних. За добу потяг пересунувся до ст. Срьоди. Тут у цей потяг врізався другий, розторощивши цілковито 8 передніх вагонів. З них виволікали здебільшого лише окремі шматки людського тіла. Поки зробили сякий-такий лад, пройшло коло 12 годин. Решту вагонів причепили до другого потягу, котрий відходив у напрямкові на Липськ. Від останнього довелося вже йти пішки.

46. Ще раз поміж кубанських орлів.

По шляху на Левенберг Галя зустріла кінну групу кубанських козаків, за котрими тягся табір. Вона запитала, чи немає між ними земляків?

— Може ви кубанка? — з цікавістю звернулися до неї козаки.

Коли дізналися, що вона з Кущовського району, то один відразу загукав:

Гукайте Миколу Дороша, передай голос!

— Микола Дорош!.. Микола Дорош! — пішла луна по цілій колоні.

За пару хвилин перед Галею стояв на доброму вороному коні сотник — Микола Дорош. Вони не були знайомі, але відразу пригадали спільних знайомих у Кущовці. Відразу Дорош запросив Галю їхати з ними. Сама вона відмовилася, але просила, щоб узяли одну українку, котра втекла зпід арешту з німецького концтабору. Козаки з охотою накинули на неї шинелю і посадили на однім із возів.

Далі сотник поінформував Галю, що на першій зупинці в селі, вони муситимуть похоронити 2-х своїх друзів, що померли від ран. При цьому додав, що був би дуже радий, коли б і Галя присіла до них хоч до цього села та була присутня на похороні своїх земляків.

— Хай хоч одна кубанка кине грудку землі до своїх братів... — додав він з сумом.

Цьому Галя відмовити не могла. Як тільки зупинилися, декілька козаків хутко вирили глибоку й широку яму. Інші витесали та збили 2 хрести. Небіжчиків загорнули у білі простирала, лиця покрили червоними хустками (червоною китайкою личенько накрите...). Тіла положили коло ями. Всі струнко вишикувалися у шереги та по команді зняли шапки. Навколо знайомого сотника стало коло 30-ти козаків. Він задав тон і почалася відправа:

"Царю Небесний, Святий Боже, Отче наш", "Надгробне ридання" і "Вічна память" лунали у повітрі, відлітаючи у небеса.

Так можуть співати лише козаки, думала Галя. При співі "Вічної памяті" усі стали на коліна, але сліз ніхто не показав. "Козак з горя не заплаче" — пригадалося Галі, хоч сама й ковтала сльози. Після відправи якийсь старшина промовив коротке слово, закінчуючи його так:

— Не пощастило вам, брати, померти у рідних — Брюховецькій та Вищестебліївській. Хай же буде вам легкою ця швабська земля.

Тіла опустили, положивши поруч.

— Смирно! Слушай на караул! — почулася нова команда. В один лязг частина піднесла рушниці перед себе, а частина шаблі. Хор проспівав: "Ти Кубань, ти наша родіна..." Ще почулася команда:

— К ноге! До залпу! Взвод... плі!

Стоявші збоку 20 козаків дали з рушниць 3 салюти. Всі ще трималися стрункo, а хор проспівав останнє: "Чуєш, брате мій" Далі почали засипати і кожний вкинув грудку землі... Галя також послідувала за другими. Швидко виросла свіжа могила з двома хрестами, на яких атраментовим олівцем написали: "Кубанський осавул — Петро Скидан зі ст. Брюховецької" та "Кубанський вахмістер — Олекса Луговий зі ст. Вищестебліївської".

Так імпровізовано, без священника, похоронено ще двох земляків Галі. Свого знайомого вона запитала, чому вони співали: "Чуєш, брате

мій...". Він пояснив їй, що це звичай старих емігрантів співати цю пісню, коли хоронять на чужій землі.

— Ми ж, нова еміграція, мусимо дотримувати кроку старої та свято заховувати її традиції.

Просили Галю ще разом пообідати, — небіжчиків помянути. Та якраз підходили мандрівники — знайомі Галі. Тому вона подякувала за запросини та приєдналася до пішоходів. Лишитися самій з бурлаками, хоч і рідними земляками, вона почувала не зручним.

Цей похорон, співи на ньому, довго звучали в ушах Галі, викликаючи на очах сльози. Чогось подібного вона й на Кубані не чула й не бачила. Вона виростала при комуністах — цих найзапекліших ворогів найсвятіших традицій нащадків — запорожців.

XII. В КРАЇНІ РОЗПАЧІ Й РУЇН

47. Дрезден, Бремен, Кіль та Ольденбург

Галя зі знайомими добралися пішки до Дрездену. Це було 14 лютого 1945, коли там саме відбулося страшне, друге бомбардування. Щасливо пересиділи його глибоко під землею. Коли вилізли, цілий Дрезден палав. Усі живі мерщій поспішали залишити палаюче місто, не розбираючи в якому напрямкові. Галя з подорожніми випадковим автом доїхали до Хемніц. З цього ж міста всі уже утікали, сподіваючись що-хвилини приходу червоних. Це ж була найбільша небезпека для Галі та її попутників. Вони відразу кинулися утікати на захід.

Пощастило влізти до потягу, який завіз їх до Бремену. Тут подорожні попали до рук німецької жандармерії. Остання, перевіривши папери, розділила подорожніх на дві групи: тих, що не володіли німецькою мовою, направили працювати на фабрику; умівших по-німецькому потягом під ескортом відвезли до Ольденбургу. В останньому Галі й двом знайомим призначили працю у робітничому таборі легко покараних чужинців. Галю зробили доглядачкою над частиною жінок, заборонивши говорити з ними на їхній мові. Та Галя

цього наказу не виконувала й розмовляла з кожною на її мові. За це фюрер табору 3 рази викликав Галю до кабінету, грозячи вязницею. Чим би все це закінчилося, не відомо, якби не наблизилися англійські війська.

Після 24-х днів перебування в Ольденбурзі, табір пішки почали евакувати в сторону Гамбургу. Галя боялася іти на схід, щоб не опинитися у червоних і через те лаштувалася утекти. Невідомо як про цей намір фюрер ешелону довідався. Він негайно викликав Галю та попередив, що за утікання їй грозить розстріл. Однак ляк перед червоними був більший загрози фюрера. Галя з однією знайомою нічною порою тікають назад до Ольденбургу, припускаючи, що він уже порожній від німецької адміністрації. Але на ранок утікачок вспіймала німецька поліція. Не затримуючи, їх посадили до самоходу й відвезли аж до Кілю.

Тут назбирали 30 різнонаціональних молодих дівчат і почали муштрувати на... протилетунських гарматних помічниць. У цій муштрі більше сміялися, ніж училися.

Дівчат відвідували українські хлопці з війська. Їх пригнали до Кілю тримати варту у тутешньому робітничому таборі. Все це були молоденькі 18-20 років хлопці. Їх забрали з дому, ловлячи по вулицях, на працю до Німеччини. В останній дорослішх та міцніших з них повбирали, трохи помуштрували, одягли у мундури й відіслали на фронт. З розбитків цього фронту збирали невеличкими групами хлопців та вживали на охорону, як амуніції, так і робітничих таборів. Вони своїм

становищем були незадоволені й журилися, якби з нього вибратися.

Одного вечора прийшов лише один хлопець замість чотирьох і з плачем розповів: "Ранком покликали 3-х його приятелів й наказали стріляти вязнів. Вони відмовилися. Тоді була вистроєна ціла охорона й на очах у неї розстріляли ще трьох молоденьких українців за те, що вони відмовилися замордувати невинних. Перед самим стрілом хлопці обнялися й гукнули: "Слава Україні!"

Так на гарматну помічницю училася Галя аж один тиждень. Правда, навчання полягало в маршуванні й піднесенні руки з привітом: "Гайл Гітлер", чого ніяк не могли потрапити "унтерменші".

За тиждень умундуровані німці з Кілю масово почали утікати до Данії. Галя ж з циганкою та бельгійкою потиху вибралися з бараку та помандрували на захід, подалі від червоних. Прийшли до Ноймюнстеру. Тут уже були англійські та американські танки. Три подорожні заспокоїлися. Та не на довго. Від населення довідалися, що сюди й до Гамбургу прибувають совєтські війська. Переправа через Ельбу діяла лише в Гамбурзі. Галя також довідалася, що на переправі перевіряють папери й речі англійці, росіяни й поляки. Росіяни ограбовували своїх людей і відразу забирали їх до великого табору, не випускаючи з нього. Щоб уникнути російського табору, Галя спалила усі папери й фотографії, які б свідчили, що вона зі сходу. Далі пробралася, як німка. На 13 добу дійшла знову до Ольденбургу.

Вона була в жалюгідному стані. Ноги попухли, одежа розірвалася, а в кишені 11 марок та ще без жадних документів. На поліції по старому замельдуванню відразу вибрала пас чужинки.

Серед непривітливих, цілком чужих людей, треба було якось улаштуватися жити. Відразу Галя довідалася, що в Ольденбурзі бувші полонені, москвини, які вже нарядилися у англійську уніформу з російськими "пагонами" лейтенантів, організували великі транзітні табори. Вони хапали по дорогах, вулицях, кожного, хто їм здавався людиною зі сходу та впихали до своїх таборів. Цим служакам допомагали англійці й УНРРА. доставляючи їм самоходи. Галі треба було й від цього лиха себе забезпечити. Недовго міркуючи, вона направляється на працю до селян. Була весна й на селі, на гадку Галі, повинна знайтися праця.

В околицях Ольденбургу вона знайшла собі працю у селянина. Підходив вечір. Господар відвів Галю до комірки коло конюшні й сказав:

— Тут мешкали мої 2 робітниці-українки. Вони пішли до табору. Тепер же можете ви тут розміститися.

Господар пішов, а Галя все ще стояла, оглядаючи свою нову хатинку. Вона їй нагадувала камеру в Туапсе. Така ж обідрана, брудна та убого умебльована (ліжко на 3-х ніжках та шафа без дверець). Бракувало лише написів по стінах. Підлога земляна. Запах гною з конюшні довершував ідилію селянської робітниці. Довго так стояла Галя, не рішаючись сісти на брудне ліжко. На вулиці, десь недалеко, залунала українська пісня.

Вона викликала у Галі гістеричний плач. Так цілісіньку ніч вона й очей не замкнула. Молилася Богу, щоб він їй допоміг.

Ранком господар розпитав Галю, що вона вміє робити? Відповіла, що є учителька, але має охоту до кожної праці й спробує навчитися. Селянин похитав головою, промовляючи, що він потребує вправної робітниці, а не учениці. Підчас цієї розмови приїхав самоходом замурзаний мужчина. Господар після декілька хвилинної розмови з прибувшим покликав і Галю.

— Я є інженер, маю підприємство для направи самоходів. Потребую секретарку й перекладачку, бо до мене багато приходить поляків, сербів, латишів і інших. Всі вони розуміють московську мову. Ви напевно потрапите повести ці справи — сказав прибувший.

Галя з радістю погодилася і того ж дня перебралася до нового працедавця. Шеф і його дружина були німці з Баварії дуже ворожі до націстів. Вони не мали дітей і прийняли Галю, називаючи її своєю племінницею. Щоб більше забезпечити її від вивозу до совєтів, шеф запропонував поселитися у них. Так Галя знайшла притулок на чужій землі в негостинному Ольденбурзі.

У новому оточенні Галя почувала себе не погано. А все ж, коли бачила совєтські самоходи, то в середині щось тремтіло. Також, перекладаючи шефові, вимоги совєтських старшин, що привозили репарувати самоходи, вона з намаганням заховувала спокій.

48. Розмова з совєтськими лейтенантами.

Зустріч Галі з совєтським старшиною відбулася у бюрі. Як тільки вона почала перекладати, совєтчик відразу запитав:

— Руська?

Галя весело засміялася, хоч у самої серце затьохкало. Вона переклала запит шефові. Той, усміхнувшись, відповів:

— Поляки вважають її своєю, росіяни також хотіли б присвоїти, басарабці її не відпускають, а ми, німці, свою Ані також не віддамо.

Лейтенант, що трохи розумів по-німецькому, після цього запитав:

— Хіба ви донька? А звідки ж так добре говорите по-російському?

Галя пояснила, що є племінницею шефа, а московську мову вивчила на Басарабщині, де жили її батьки. Цим закінчилася цікавість совєтчиків щодо походження Галі.

Частенько до варстату заїздив і сам п. Михайло — керівник ольденбудґської сов. місії (він десь з розбоєм добував у переляканих німців самоходи, направляв їх у шефа, а потім продавав). Завше був підпитий, або й цілком пяний. З Галею та шефом він про все говорив відверто. Між іншим якось розповів і про таке. У кожнім місті, де стояла його військова частина, він женився. Зараз він має у СССР 7 офіційних жінок, котрі від нього мають дітей. Шеф дивувався цьому й запитував, а хто ж їх утримує?

— Сталін потребує вояків та робітників. Він

же їх і годує — хвалився з реготом керівник сов. місії.

Після такої відповіді шеф хапався за голову, зазначаючи, що в такій країні не хотів би жити.

— Тобі, справді. там було б зле, бо ти — буржуй — зауважував совєтський патріот.

Нераз приставав цей хвалько до Галі, закликуючи їхати з ним до Москви, де "такі люди, як вона, потрібні", — казав він.

Щоб піднести себе в очах Галі він раз чванькувато запитав:

— Чи ви розумієте яка це уніформа, що я ношу?

— Та яка ж, як не канадійська!? — наївно відказала Галя.

— Що ви, Канаді такої уніформи не бачити. Вона й у нас дозволена лише довіреним людям. Це — уніформа НКВД, — цілком поважно розяснив він Галі.

— А що ж то таке, НКВД? — придурювалася Галя, ніби ніколи не чула цих чотирьох літер.

— Як? Ви не знаєте?.. Це ж наше гестапо, його сам Сталін боїться! — голосно й бундюжно інформував Галю цей хвалько.

— Були табори, що вивішували чорні прапори, цебто: ліпше вмерти, ніж до совєтів їхати. А ми, енкаведисти, змушували англійців оточувати табори та передавати нам цих людей. УНРРА у нас в кишені. Що забажаємо, то вона для нас зробить. Ми доберемося і до лотишів, естонців та литовців. що ще ухиляються їхати додому, — захлистувався опричник Кремля.

І такі дикуни хватали тисячі заляканих людей. вкидали до самоходів та з портретом Сталіна й червоними ганчірками везли у свій "рай", знову до таборів, на примусові роботи. Як рідкий виняток, ці нещасні могли побачити свою хату. Часто Галя дивилася на сотки англійських самоходів, що котилися через місто з цими невільниками, на схід, де все мовчить... Невеликі групи активістів у самоходах горланили совєтські частушки, а маса по кутах сумно думала свою тяжку думу. Скільки над цими людьми не знущалися німці, а все ж добровільно повертатися вони не хотіли, бо за залізною куртиною чекало на них ще більше лихо. Великий гріх на душу взяли англійці, змушуючи (на папері добровільно) цих нещасних повертатися.

Лякаючись вивозу, Галя уникала знайомств зі східніми людьми. Вона не була певна, чи когось не зустріне, хто її видасть місії. Через це вона мала лише деякі зближення з прибалтійцями, переважно з литовцями. Ці люди знали про Галю лише з її слів. Для них вона була німка з Басарабщини.

Десь у грудні 1945 року знайома литовка запропонувала Галі піти разом до євангельської церкви. Там відправлятиме обідню православний священник, а співатиме український хор. Спочатку Галя відмовилася. Залишившись же сама, вона ніяк не могла позбутися думки про цю службу Божу. Їй кортіло, її щось тягнуло послухати. У назначений день та годину вона зайшла до гарнізонової євангельської церкви, коло якої стояло два самоходи "джіп".

49. На службі Божій о. Симчича.

Увійшовши до церкви, Галя побачила 30-40 чоловік цивільних та може з 20 у військових канадійських уніформах. Надійшло ще з 5 канадійських старшин та 4-5 в уніформі УНРРА. На хорах, коло органу, стояло з 30 співаків (хор з табору Дельменгорст). На правому крилосі були 4, у чорному убранні, мужчини. (Пізніше Галя довідалася, що то був квартет ім. Лисенка.) Галя стояла у куточку, подалі, щоб не бути замітною. Перед престол вийшов священик (це був канадійський православний капелян, українець о. Симчич). Священник був чоловік середнього зросту, чорнявий, років 35-ти, у прекрасній ризі. Остання лежала на ньому так, що не було ні одної зморшки. Риза ясножовта на блакитній підкладці (українські барви). На спині виділявся малиновий, вишитий хрест. Всі борти та обшлаги також якась дбайлива рука вишила малиновими нитками. Очевидно та, котра вишивала, не забула й про рідний, запорожський колір.

Дуже милозвучним голосом священик виголосив:

"Благословен Бог наш, завжди, нині й на віки вічні!.."

Вимова була чиста, українська з прекрасною дикцією, кожне слово — виразно оформлене.

Хор в тон, як один чоловік, відповів: "Амінь".

Храм мав прекрасну акустику й перші ж звуки відбились в ньому луну. Далі виголоси п. отця і відповіді хору та квартету так гармонійно зливалися,

що храм безупинно наповнявся змінними українськими церковними мелодіями. Священик, ніби диригент, котрий задавав тон, то хорові, то квартетові. Вся служба Божа була українською мовою, що Галя вперше чула. Апостола речитативом артистично виголосив бас з квартету. Перед причастям квартет з якоюсь містичністю проспівав: "Ой, зійшла зоря...". Цей спів зробив на Галю таке сильне враження, що він дзвенів у її ушах ще довго, довго.

Отець Симчич виголосив по-українському просту змістом, коротеньку проповідь. Остання була так близька до положення емігрантів, так відповідала настроєві Галі, а може й інших, що з її очей покотилися тихі сльози. Закінчилася служба Божа співом хору молитви за Україну: "Боже Великий, Єдиний!" При цьому всі, як один чоловік, стали на коліна. Все замовкло, а в храмі лунали далі святі слова, що линули під бані. Люди повільно виходили, розмовляючи притишеним голосом. Галя почула, що й у канадійській уніформі старшини і жовніри говорили по-українському. Непомітно, як і прийшла, вислизнула Галя з церкви й замислена пішла додому.

Після служби Божої о. Симчича, Галя особливо гостро відчула свою самітність. Вона тужила за своїми людьми. Знайомство з німцями та прибалтійцями її уже не задовольняло. Кортіло довідатися, хто то за цивільні українці були на службі Божій? Їй здавалося, що то все якісь нові люди, котрі її не знають. Начебто люди ці були безпечні щодо

сов. місії. Остання ж до того уже зменшила свою активність. Чи вже всіх вивезли, чи що інше діяло, але більше не траплялося самоходів зі східними людьми. Вона чула, що й великі совєтські табори ліквідовані.

50. Знову поміж своїми.

У знайомої німкені при розмові з її зятем Галя довідалася, що в його тітки мешкає професор-кубанець, старий емігрант. Галя бажала познайомитися з кубанцем та ще зі старим емігрантом. Вона чула нераз багато від батька і за борців за волю у 1917-1920 рр. За большевицькою пропагандою, старі емігранти були бандитами та буржуями. Але багато й совєтської молоді не вірило комуністичній кваліфікації емігрантів. Навіть маленькі діти у совєтській державі у забавах завше вибирали собі отамана, полковника, а не комісара, чи політрука.

В умовлений день, пополудні, Галя зі знайомою зайшли до її сестри, де мешкав емігрант. Це був мужчина років 60-ти. З перших же слів Галя відчула, що це є один із тих людей, про котрих чула від батька. З такою людиною можна відверто про все говорити. Тримався він дуже просто й на запитання Галі, чи ще будуть вивозити "на родіну", відразу попросив у неї пас. Заглянувши до нього, він сказав, що документ є добрий і тут же додав:

— Так ви з Марієнталю? Це ж коло Кущовки... Тоді ви повинні говорити й українською мовою. Кущовка — українська пуповина.

— Та я ж німкеня — жартівливо відповіла вже по-українському Галю.

— Яка там ви німкеня, ви більше кімличка. Лише кубанську папаху безправно наділи — також з жартом зауважив професор.

Останнє кольнуло Галю і вона, усміхаючись, хоч в серці відчувала огірчення, огризнулася:

— Досі я себе вважала кубанкою, а не кімличкою.

— Та це ще нічого, наші прадіди великі, навіть жидів робили неаби-якими козаками — жартував далі професор.

Так Галя познайомилася з кубанцем. Пізніше в нього ж спіткала більше старих і нових емігрантів та українців з Канади. Тут вперше Галя довідалася, що є організовані українці в Канаді та взагалі в Америці.

Згодом вона побувала у цілому ряді таборів, як от: Гайденав, Ганновер, Дельменгорст, Авгсбург, Регенсбург та інші. Скрізь спіткала щире, сердечне відношення. Вона довідалася, що по всіх таборах Европи перебуває около 250 тисяч українців. Це була решта з 3.5 мільйонів затягнених до Німеччини людей.

Ці 8% людей у переважаючій масі жили по таборах на харчах УНРРА. Остання годувала, дуже мало одягала, а морально переважно знущалася з цих нещасливих. Невеликий відсоток їх жив на приватних помешканнях, котрі не відчували духової "опіки". У таборах люди мешкали у страшній тісноті (14 до 20 чол. в одній кімнаті). Українцям довший час не дозволялося називатися українцями.

їх вважали за поляків, чехів, росіян і т. д., лише не за українців. Навіть старих емігрантів що 26 років за нансеновськими пасами були українцями УНРРА намагалася "денаціоналізувати". На які хитрощі мусили пускатися українці зі сходу, щоб урятувати своє життя від смерти, чи концтаборів совєтів?..

Особливо сумну славу в українців заслужив Ля'Гардія, котрий погостював і у Сталіна. Перебування у таборах лишиться незабутнім, як страшна моральна кара від найбільших демократів світу!

Та й у таких умовах українці виявили великий хист у збереженні свого національного духа. Про це свідчать сотки початкових шкіл по таборах, сотки різних курсів, десятки гімназій та 4-ри високі школи. Це є дорібок української інтеліґенції на еміґрації.

Життя у Німеччині мало відрізняється від перебування у концентраційному таборі. Все контролюється: листування, подорожування, преса, навіть друкування підручників, харчування, одяг, взуття і т. д. і т. п.

Особливо ж тут тяжко чужинцям, до котрих німці загально ставляться вороже. Урядовці ж інтернаціональних опікунчих урядів частіше з ДП поводяться згори, часом з призирством. Уряди УНРРА, ІРО й інші,, здебільшого наповнені конюктурно-демократами, для котрих ДП ,переважно — парії, що втратили право на духову потребу. При цих урядах ще досі діють репатріяційні відділи. Вони, виправдуючи власне існування, мусять вишукувати жертви для відправлення "на родіну". До

цього їх заохочують ще й місії совєтів, які уділюють "увагу" окремим з ДП одиницям. Галя також попала до "зауважених".

Таке моральне гноблення без вигляду на майбутнє буття змусило Галю помислити про поліпшення. За порадою та допомогою земляків-кубанців вона залишила континент Европи.

У серпневий, теплий, погідний вечір, протяжно загув військовий транспортовець "Генерал Стюарт". Підняли сходи, відчалили, гвинти погнали буруни і Бремен-Гавань потроху стала відсуватись. На кораблі відпливали около 1,000 щасливих ДП. Більшість їхала за широкий океан рубати ліс, жменька — мандрувала до рідних та добрих знайомих, що й за них не забули. Поміж пасажирами була й засмучена Галя. Путувала до незнаного з чарівними озерами краю; краю, з яким за нормальних часів найрідніша їй Кубань обмінювалася пшеницями-насіннями — кубанкою та гарновкою.

Спершись на борт, Галя стежила, як маліли й поволі зникали люди та будівлі в гавані. По щоках самовільно текли тихі, рясні сльози. Про себе не думалося. Перед нею вставали скитальці, що не можуть утекти з німецького "концентраку". Почувала себе дезертиром, залишившим шереги тих, котрі так щиро й тепло її приймали. Та тут же маячила гадка, що, перебуваючи разом, нічим не поможеш. А в новому краєві може пощастить щось зробити і для них. Галя прирікає собі докласти всіх зусиль, щоб допомогти дорогим їй скитальцям.

Так з недавно ще великого морально й фізично дужого роду, якимсь дивом, лишилася одна-однісенька представниця. Переслідування нелюдської влади змусили її утікати за десятки тисяч миль від родинного гнізда.

Торонто, Канада 1948 рік.

Окладинка мистця
Яр. Чирського